



PETRI KARONEN,
PIRITA FRIGREN,
SAMI SUODENJOKI &
PERTTI HAAPALA

ALAMAISET, KANSALAISET JA VALTIOVALTA – Vuorovaikutus ja poliittinen kulttuuri 1809–1918

Tässä luvussa tarkastellaan paikallisyhteisöjen ja keskusvallan kohtaamisia sekä sitä, miten alamaista tuli kansalaisia ja miten heidän suhteensa valtaan muuttui. Julkisen vallan ja alamais-kansalaisen suhdetta selvitetään kuvaamalla valtiopäivien ja paikallisen vallankäytön muotoutumista eli valtionkansalaisen ja kuntalaisen syntyä. Kansalaisyhteiskunnasta tuli 1800-luvun jälkipuolella uusi institutionaalinen rakenne, joka jäsensi vallan rakenteet ja kansalaisten väliset suhteet uudella tavalla. Demokratia ei syntynyt ristiriidoitta, vaan 1900-luvun alussa lupaus kansanvallasta petti ja suomalainen yhteiskunta koki kriisin, jossa luottamus valtioon ja toisiin kansalaisiin yllättäen mureni.

VALTIOVALLAN JA SEN alamaisten keskinäinen vuorovaikutus muuttui sadan vuoden aikana osin radikaalisti mutta pysyi toisaalta pitkään myös vanhoillaan. Valtion ja sen jäsenten suhteen normatiiviset

perusteet juontuivat 1700-luvun lopulta, jolloin Ruotsin valtakunnassa voimaan tulivat kustavilaisen ajan perustuslait. Vuoden 1772 hallitusmuoto ja vuoden 1789 yhdistys- ja vakuuskirja olivat Suomessa pääosin voimassa aina vuoden 1919 tasavaltalaiseen hallitusmuotoon saakka. 1900-luvun alussa suomalaiset tarrasivat lähes epätoivoisesti kiinni näihin dokumentteihin, jotka erottivat Suomen suuriruhtinaskunnan Venäjän keisarikunnan itsevaltaisesta valtiojärjestelmästä. Heti itsenäistymisen jälkeen kustavilaisista perustuslaeista pyrittiin kuitenkin pikaisesti eroon, vaikka niillä oli ollut keskeinen rooli alamaisten ja hallitsijan välisen suhteen luojana ja vakuutena. Autonomian ajalla tähän vuorovaikutukseen toivat lisänsä merkittävät Pietarin yhteydet: suorat yhteydet sekä keisariin että ministerivaltiosihteriin, jotka edustivat ylintä valtiovaltaa Suomessa.¹

Tämän luvun pääpaino on paikallisyhteisöjen ja keskusvallan kohtaamisissa niin vanhojen kuin uusien instituutioiden ja organisaatioiden tasolla. Toisin sanoen vuorovaikutuksen tarkastelussa otetaan huomioon perinteiset, edelleen käytössä olleet institutionaaliset toimintatavat (kuten oikeus valittaa), mutta myös uudet tai sellaisina pidetyt instituutiot, taktiikat ja strategiat, joita syntyi 1800-luvun jälkipuoliskolla kansalaisyhteiskunnan rakentumisen myötä. Luvussa selvitetään valtiovallan ja alamaisten kansalaisen suhdetta kuvaamalla valtiopäivätoiminnan normatiivisia perusteita ja vallinneita käytänteitä sekä tarkastelemalla kunnallisuudistuksia kaupungeissa ja maaseudulla. Lopuksi analysoidaan poliittisen vuorovaikutuksen uusia muotoja modernisoituvassa yhteiskunnassa.²

1800-luvulla *alamaisten* ja 1900-luvun alusta lähtien *kansalaisten* toimintamahdollisuudet lisääntyivät ensin asteittain ja uuden vuosisadan alussa ratkaisevasti. Tämä oli seurausta erityisesti säätyjärjestelmän poistamisesta ja omaisuuden perustuvien oikeuksien muuttumisesta kansalaisoikeuksiksi, joista tärkeimmät olivat yleinen ja yhtäläinen äänioikeus ensin valtiollisissa vaaleissa 1906 ja vuonna 1919 kunnallisvaaleissa. Demokratisoituminen eteni siitä huolimatta, että 1900-luvun alun valtiokriisi Venäjän kanssa toi mukanaan monenlaisia lieveilmiöitä aina terrorismista lähtien. Autonominen Suomi kuuluukin demokratisoitumisen ”ensimmäiseen aaltoon” ja oli tässä asiassa edellä Ruotsiakin.³

1 Ks. esim. Karonen & Rähä 2014; Karonen ym. 2018; Tiuhonen 1996.

2 Taajaväkiset yhdyskunnat ja kauppalat on jätetty seuraavassa erikseen tarkastelematta. Samoin oikeuslaitoksen kautta tapahtuva vuorovaikutus on rajattu ulos käsittelystä.

3 Huntington 1991, 13, 15; Karonen ym. 2018.

Demokratia voidaan määrittellä monista eri näkökulmista. Taloustieteilijä Joseph Schumpeterille demokratia on poliittisen päätöksenteon järjestelmä, jossa yksilöt hankkivat päätöksentekovaltaa kilpailemalla kansan äänistä.⁴ Tämä kaipaakin rinnalleen silti myös laajempaa poliittisen kulttuurin käsitettä, jotta voidaan erottaa ”vanhan” ja ”uuden” poliittisen kulttuurin erot ja yhtäläisyydet. Nykyaikaisen poliittisen kulttuurin katsotaan alkaneen Ranskan vallankumouksesta, jonka myötä syntyi uusi kansalaisuuteen ja julkisuuteen nojaava poliittinen kulttuuri.⁵ Silti ainakaan Pohjolassa asianlaita ei muuttunut kovin nopeasti. Monet vanhan poliittisen kulttuurin (ancien regime) elementit olivat edelleen voimissaan vielä 1900-luvun alussa. Muutoinkin poliittista kulttuuria on käytännössä mahdoton määrittellä yksiselitteisesti, sillä se vaihtelee suuresti aikakauden ja tarkasteltavien alueiden ja kontekstien mukaan. Poliittista kulttuuria määrittävät yleisesti siihen sisältyvät ”normit, arvot ja symbolit, joita käytetään poliittisen valtajärjestelmän legitimoimiseksi”.⁶ Usein lisämääreinä mukana ovat uskomukset, arvostukset ja mielipiteet, symbolit kuten kansallishymnit, liput, patsaat, käsitykset historiasta sekä asenteet esimerkiksi patriotismia tai poliitikkoja kohtaan. Ruotsalaisessa ja suomalaisessa tutkimuksessa korostetaan usein hallitsijan ja alamaisten vuorovaikutteista suhdetta, kuten tässäkin teoksessa.⁷

Suomessa vuotta 1809 pidetään usein poliittisen elämän alkuna, vaikka tuolloin vanha ja vakiintunut poliittinen järjestelmä instituutioineen itse asiassa unohdettiin yli puoleksi vuosisadaksi ja valtiopäivät menettivät merkityksensä poliittisen kulttuurin areenana. Usein on unohtunut sekini, että hallitsijan oikeus jättää valtiopäivät kutsumatta koolle pohjautui itse asiassa kustavilaisiin perustuslakeihin. Varhaismoderni ruotsalais-suomalainen poliittinen kulttuuri oli suoraan sidoksissa valtioon ja sen synonyyminä käytettyyn Kuninkaalliseen Majesteettiin eli maalliseen esivaltaan eli hallitsijaan. Sama hallitsijaan henkilöitynyt politiikan määrittely jatkui Suomessa 1800-luvun jälkipuoliskolle asti, mitä ilmensi kaikkien päätösten tekeminen Keisarillisen Majesteetin nimissä. Säätövaltiopäivillä alettiin viimeistään 1880-luvulta alkaen kuitenkin erottaa hallitsija ja ”hallitus”

4 Schumpeter 1942/2003, 269.

5 Ks. esim. Baker 1987, xi–xii, xvii; Aston 1990, 1003–1015; Österberg 1987; 1992; Mylly 1989, 12, myös viite 4; Aronsson 1992; Gustafsson 1994; Villstrand 2005; 2006.

6 Ks. esim. Marshall 1994.

7 Enemmän aiheesta ks. Karonen ym. 2018.

toisistaan.⁸ Samoin tehdään Zacharias Topeliuksen *Maamme kirjassa* jo 1870-luvulla. Topeliuksen määritelmä edustaa välivaihetta, jossa jumala ja keisari tunnustetaan vallan lähteiksi, mutta näiden rinnalle tuodaan myös kansalaiset ja uusi tulkinta perustuslaista:

”Hallituksella tarkoitamme lähinnä niitä virkakuntia, jotka antavat säädöksiä koko maalle. Mutta hallituksessa ovat osallisena kaikki kansanluokat – alkaen valtaistuimella istuvasta keisarista aina paikkakuntansa kunnallishallituksessa istuvaan köyhimpään talonpoikaan asti, vieläpä vähimpään päiväläiseenkin saakka, jolla on huolenaan oman itsensä ja taloutensa hallitseminen. Ja kaikkia näitä hallitsee, lähinnä taivaan Jumalaa, Suomen laki.”⁹

Topelius näki myös, miten uuden ajan yhteiskunta toimii:

Niin monitahoiseksi haaraantuu nykyaikainen yhteiskunta. Mutta sitä ei hoideta ainoastaan palkatuilla virkamiehillä; se perustuu kauttaaltaan yksityisten kansalaisten apuun, itse kukin kohdaltaan tahi erityisten yhdistyksien ja laitosten kautta. Yhteiskunta ei saa koskaan pysähtyä; se on aina liikkeessä yöt ja päivät, niin kuin kello senaatin portaitten yläpuolella.¹⁰

Ancien regime: vanha poliittinen kulttuuri

Autonominen Suomi sai Ruotsin ajan perintönä vuoden 1772 hallitusmuodon ja vuoden 1789 yhdistys- ja vakuuskirjan. Ne olivat kaiken perusta, eikä aikakauden poliittisesta kulttuurista voida puhua ilman näitä lähellä absolutismia olleita määräyksiä. Nämä lait, samoin kuin vuoden 1734 yleinen laki, julistettiin perustuslaeiksi, joiden muuttamiseen ei ilman säätyjen tahtoa voitu ryhtyä. Määräykset tosin jättivät säätyjen koolle kutsumisen hallitsijan tahdosta riippuvaksi – eivätkä Aleksanteri I ja hänen seuraajansa Nikolai I halunneet vuoden 1809 jälkeen kuullakaan uusista valtiopäivistä tai ainakaan edistäneet niitä mitenkään.¹¹ Lisäksi valtiopäivillä piti vieläpä noudattaa vuoden 1617 valtiopäiväjärjestystä, joka

8 Melkersson 1997, 99, 102–103; Pekonen 2003, 129–130; Karonen 2004, luku III; 2014, 20–22.

9 Topelius 1899/1985, 539. Lainausta on vuoden 1899 painoksen (Topeliuksen tarkastama) suomennos, mutta ajatus on aivan sama jo alkuteoksessa vuodelta 1875 ja ensimmäisessä suomennoksessa vuodelta 1876.

10 Topelius 1899/1985, 541.

11 Suomen valtioasemasta tuolloin ks. Jussila 2004, 81–256.

jätti kansan (talonpoikien) edustajille vain niukasti vaikutusmahdollisuuksia. Siinä mielessä vuorovaikutus oli aina 1870-luvulle saakka poikkeuksellisen epäsymmetristä. Vaikka Ruotsista vahvasti mallia ottanut vuoden 1869 valtiopäiväjärjestys paransi tilannetta ja teki valtiopäivistä säännöllisesti koollekutsutut, tilanne ei silti ollut säätyjen vallan kannalta edelleenkaan tyydyttävä.¹²

Edellä sanotusta huolimatta suomalaiset olivat pitkään varsin tyytyväisiä poliittisiin käytänteisiinsä. Tähän vaikutti se, että hallitsijan ja kansaa edustaneiden säätyjen – joiden vähitellen alettiin kuvitella edustavan *koko* kansaa, eikä enää vain säätyään, sukuaan tai valtiopäiväedustajaa itseään – suhde oli pitkään kunnioitettava ja muistutti monissa asioissa Ruotsin ajan käytänteitä. Kuninkaan suhdetta Suomen säätyihin kommentoineet tutkijat, kirjoittajat ja poliitikot eivät Ruotsin aikoja muistellessaan kuitenkaan viitanneet vapaudenaikaan, jota Suomessa pidettiin pitkään moraalisen rappion, eripuran, heikkouden ja puoluehajaannuksen aikana. Sen sijaan he muistelivat erityisen lämpimästi suurvaltakautta, jolloin Kustaa II Aadolfin kaltaiset hallitsijat olivat tehneet läheistä yhteistyötä varsinkin talonpoikien kanssa. Julkisuuteen annettu kuva oli luonnollisesti siloteltu eikä olisi vastannut monenkään 1600-luvun alimman säädyn edustajan käsitystä erinomaisesta vuorovaikutuksesta. Silti kuva hyvästä hallitsijasta siirrettiin myös Suomen suuriruhtinaaseen eli Venäjän keisariin: tämä suhde toimi aikalaisten näkemyksen mukaan erinomaisesti aina 1890-luvulle saakka, jolloin tilanne muuttui poikkeuksellisen nopeasti ja jyrkästi. Tuolloin järjestäytyneet työväenliike, raittiusliike ja naisasialiike alkoivat äänekkäästi ja organisoidusti vaatia entistä parempia vaikuttamismahdollisuuksia myös muille kuin säätynsä, sukupuolensa tai varallisuutensa vuoksi etuoikeutetuille ryhmille.¹³

Suuriruhtinaskunnan säätyvaltiopäivät edustivat 1800-luvun lopulla alle kolmasosaa suomalaisista ja valtiopäivämiesten selvä enemmistö eli kolme ylintä säätyä vain muutamaa prosenttia väestöstä. Tässä mielessä nelisäätyjärjestelmää voi pitää täysin vanhentuneena jo tuon ajan näkökulmasta katsottuna, kun äänioikeutta kokonaan vailla olleen työväestön määrä kasvoi nopeasti. Toisaalta on otettava huomioon, että Suomessa talonpojat olivat koko ajan edustettuina valtiopäivillä mikä ei ollut yleistä Euroopassa. Talonpojat mukaan lukien nelisäätyjärjestelmässä edustajia

12 Erityisesti Mylly 2006; vrt. Tuominen 1964.

13 Jutikkala 1974; Mylly 2006; Sulkunen 2006.

oli koolla sentään kohtuullisesti. Säätymäntiöpäivien loppuaikoina kokouksiin osallistui yhteensä 250–350 edustajaa. Vuodesta 1866 Ruotsi nautti kaksikamarisesta edustuslaitoksesta, jossa valtiosiöpäivämiehiä oli suunnilleen saman verran kuin Suomessa, vaikka Ruotsin asukasluku oli kaksinkertainen.¹⁴ Toisin sanoen säätymäntiö kokous oli vanhanaikaisuudestaan huolimatta parempi kuin tilanne, jossa edustuslaitosta ei ollut lainkaan – ja tällaisia alueita ei suuresta Venäjän keisarikunnasta puuttunut. Lisäksi valtiosiöpäivien tiukkojen muodollisten normien noudattaminen toi edustajille ”kansalaistaitoja” ja julkista arvovaltaa, joilla oli käyttöä myös paikallisyhteisöissä.¹⁵

Säätymäntiöpäivät olivat suomalaisille keskeinen vuorovaikutuksen kanava, sillä ne avasivat suuriruhtinaskunnan asukkaille muodollisen vöylän asioidensa julkituontiin. Kyseessä oli perustuslaillinen oikeus eikä esimerkiksi hallitsijan hyväntahtoisuudesta riippuvainen, tilannekohtainen ja tilapäinen lupa tai armonosoitus. Institutionalisoituja vaikutusmahdollisuuksia pidettiin tärkeinä, mistä osoituksena on vuoden 1869 valtiosiöpäiväjärjestys, joka vahvisti säätymäntiö ja sen yksittäisten edustajien oikeuden tehdä valituksia ja anomuksia hallitsijalle. Sen sijaan säätymäntiö esitysoikeutta eli oikeutta tehdä lakitekstin muotoon laadittuja aloitteita rajattiin vahvasti, vaikka valtiosiöpäiväedustajille myönnettiinkin vuonna 1888 rajoitettu esitysoikeus. Siihen asti kaikkia anomuksia hallitsijalle kutsuttiin valituksiksi (ruotsiksi *besvär*). Uusi järjestelmä ei vaikuttanut tehtymäntiö aloitteiden määrään tai laatuun, vaan suurin osa niistä kulki edelleen anomuksen (*petition*) nimellä, mikä käytännössä vastasi vanhan ajan ”valitusta”. Erilaisia anomuksia tehtiin hallitsijalle runsaasti, mikä kertoo järjestelmän vakiintuneisuudesta. Perinteistä oli sekin, että vuosina 1882–1904 anomuksista (2005) lähes puolet (979) jätettiin talonpoikaisäädystä.¹⁶ Perinne jatkui vielä yksikamarisessa eduskunnassa. Anomusehdotusten määrä kuitenkin väheni tuolloin merkittävästi mutta ei suinkaan loppunut.¹⁷ Anomusehdotukset tähtäsivät eduskunnassa aiempaa selvemmin omien äänestäjien toiveiden tyydyttämiseen, mutta ne säilyttivät yhä luonteensa hallitsijan ja hänen alamaistensa vuorovaikutuksen kanavana.

14 Karonen ym. 2018.

15 Pekonen 2014; Karonen ym. 2019; Tikka & Karonen 201

16 Tuominen 1964, 200–202, 371–372; Lilius 1974, 245–247, 254, 262, 269–271; Karonen 2004.

17 Esimerkiksi vuoden 1907 valtiosiöpäivillä yhteensä 219 edustajan kirjelmästä 195 oli anomusehdotuksia ja vuonna 1914 146 ehdotuksesta 120 oli anomusehdotuksia, ks. Tuominen 1958, 181, 184, 203, 207, 219, 224.

Valtiopäivillä hallitsijan oli mahdollisuus myös luoda ja kehittää omaa ja hallintonsa legitimizeettiä. Pitkään tämä onnistui varsin hyvin, mutta 1900-luvun alkuvuosien yhtenäistämispolitiikan aikana tilanne muuttui nopeasti. Suomalaiset pyrkivät vaikuttamaan keisariin sekä valtiopäivien avajaispuheiden avulla – mikä johti eduskunnan hajottamiseen talvella 1909 – että käyttämällä valtiopäiväjärjestyksen säädyille (ja myöhemmin eduskunnalle) antamaa mahdollisuutta lähettää keisarille adressi tärkeäksi katsomastaan asiasta. Toisen yhtenäistämiskauden aikana (1909 jälkeen) eduskunta lähetti hallitsijalle adresseja laillisiin oloihin palaamiseksi, mutta keisari ei katsonut tarpeelliseksi huomioida niitä mitenkään tai antoi nimenomaisen käskyn jättää mielenilmaukset vaille huomiota.¹⁸ Tällainen menettely oli täysin vastoin ruotsalais-suomalaisen poliittisen kulttuurin vuosisataista perinnettä, eikä tämä jäänyt suomalaisilta huomaamatta. Luottamusta vuorovaikutuksen toimivuuteen rapautti luonnollisesti myös se, ettei keisarin nimittämä senaatti aina vastannut eduskunnan sille esittämiin välikysymyksiin.¹⁹

Alamaisten anomuksia hallitsijalle

Valtiopäivät eivät olleet ainoa alamaisten ja ylimmän hallinnon välisen vuorovaikutuksen kanava. Alamaiset saattoivat lähestyä hallitsijaa tai ylimpiä hallintoviranomaisia myös suoraan anomuksineen ja valituksineen: kirjelmät osoitettiin yleensä muodollisesti hallitsijalle mutta käsiteltiin senaatissa. Anomusinstituution rooli korostui erityisesti ennen valtiopäivien koolle kutsumista vuonna 1863. Järjestelmä edusti jatkuvuutta Ruotsin ajalta vuoden 1809 jälkeisessä Suomessa, vaikka vastaava käytäntö oli vanhastaan olemassa myös Venäjällä. Anomuksia käyttivät intressiensä edistämiseen esimerkiksi liike-elämän edustajat, jotka kirjelmöivät runsaasti muun muassa elinkeinoprivilegioista tai porvarisoikeuksien hylkäämisestä. Anomuskäytäntö oli kuitenkin periaatteessa kaikkien alamaisten ulottuvilla varallisuudesta tai sosiaalisesta asemasta riippumatta, joten se edisti vailla muodollista poliittista asemaa tai valtaa olevien yksilöiden ja ryhmien osallistumista päätöksentekoprosesseihin. Anomusten käytön laajuudesta kertoo se, että anomusdiarien perus-

18 Tuominen 1958, 277, 280–282.

19 Ennen vuotta 1917 eduskunta istui säännöllisesti vuosittain vain 1911–1913, muuten se oli joko hajotettuna tai muutoin koolle kutsumatta, ks. Tuominen 1958, 219, 229, 371–372.

teella pelkästään senaatin talousosasto sai yli 30 000 kirjelmää vuosina 1809–1850.²⁰

Anomusinstituution elinvoimaisuuteen 1800-luvulla oli monia syitä. Kuten aiempinakin vuosisatoina järjestelmä tarjosi alamaisille helpon kanavan ohittaa paikalliset päätöksentekoelementit ja hakea oikeutta tilanteissa, joissa muut kanavat näyttivät olevan tukossa. Anomusten käyttöä edisti myös liikenneyhteyksien ja tiedonvälityksen kehitys, joka helpotti yhteydenpitoa syrjäseuduilta vallan keskuksiin. Samaan suuntaan vaikuttivat suomen kielen aseman vahvistuminen ja kirjoitustaidon yleistyminen, jolloin aiempaa suurempi ihmisjoukko pystyi itsekin laatimaan anomuskirjelmia. Institutionaalista tukea anomiseen toi varsinkin vuoden 1863 kieliasetus, joka velvoitti virastot ottamaan käsittelyyn myös suomen kielellä laaditut kirjelmät, vaikka ruotsi pysyikin hallinnon pääkielenä vuosisadan lopulle asti. Autonomian aikana ilmestyi myös runsaasti oikeusapukirjallisuutta sekä oppaita viranomaisille osoitettujen asiakirjojen laatimiseen. Näissä kirjasissa valmennettiin alamaisia kohtaamaan viranomaisia ja samalla madallettiin byrokraattista kynnystä. Lisäksi anomusinstituutiota tukivat vallan keskittämisyrittäykset: keskusvallan näkökulmasta anomukset olivat tehokas keino seurata kehitystä ruohonjuuritasolla sekä rakentaa vaikutelmaa suorasta ja avoimesta keskusteluyhteydestä alamaisiin. Samalla anomukset helpottivat alempien virkaportaiden, kuten paikallisten virkamiesten ja oikeusistuimien, valvontaa. ”Tällainen oikeustoimijoiden valvonta oli vanha, jo 1600-luvulla aloitettu tapa, kun ensimmäiset hovioikeudet perustettiin.”²¹

Perinteinen ja vahva hallitusvaltaan vetoamisen traditio muuttui ongelmaksi Suomen kansallisessa julkisuudessa 1800-luvun lopulla. Venäjän hallituksen käynnistämien yhtenäistämistoimien vuoksi alkoi näyttää entistä kiistanalaisemmalta, jos suuriruhtinaskunnan asukkaat pyrkivät ohittamaan paikallisten instituutioiden lainvoimaiset päätökset venäläiseen vallanpitäjään vetoamalla. Hyvän esimerkin tarjoaa pitkälinen kiista Perämeren lohenvälisuoikeuksista, jota käsiteltiin useissa oikeusportaisissa. Oikeuden päätöksiin tyytymättömät Iin ja Simon talonpojat turvautuivat viimeisenä keinonaan ”Pietarin tiehen” ja lähettivät edusmiehensä talvella 1897 viemään keisarille valitusadressin. Tulokseton ”kuninkaissakäynti”

20 Paloheimo 2012, 29–31, 37, 60–61, 216. Talonpoikien anomuksista 1800-luvun Venäjällä ks. Moon 1992.

21 Ben-Bassat 2013, 20–24; vrt. Eilolan ym. luku tässä teoksessa; laki- ja kirjoitusoppaista ks. Luukkanen 2016, 228–234.

herätti kovaa kritiikkiä suomalaisessa lehdistössä, joka tuomitsi teon epä-sänmaalliseksi ja suomalaista oikeusjärjestelmää halventavaksi.²²

Vielä paljon laajemman kohun nostattivat anomukset, valitukset ja ilmiannot, joita sadat suomalaiset lähettivät kenraalikuvernöörille Bobrikovin ja Obolenskin hallintokausilla 1898–1905. Kansallismielisessä julkisuudessa kenraalikuvernööriin vetoaminen näyttäytyi sortovallan hännystelynä, joka uhkasi koko kansakunnan tulevaisuutta, vaikka se pääosin jatkoi pitkää historiallista vuorovaikutustraditiota. Julkista ärtymystä lisäsi se, että monet kirjeiden lähettäjät kuuluivat tilattomaan väestöön ja ilmaisivat lojalistisissa viesteissään avointa tyytymättömyyttä suomalaisia virkamiehiä ja maanomistajia kohtaan, mitä taas Bobrikovin hallinto käytti oman propagandansa välineenä.²³ Kirjeet ja niiden aiheuttama kohu havainnollistavat silti, miten merkitykselliseksi vuorovaikutuksen muodoksi hallitusvaltaan vetoaminen koettiin vielä 1900-luvun alussakin.

Hallitsija tulee lähelle

Anomusinstituution ohella hallitsija saattoi olla kosketuksissa alamaisiinsa vierailemalla eri puolilla valtakuntaa, kuten tapana oli. Näiden vierailujen tärkeys korostui, kun ajatus hallitsijan vallan absoluuttisuudesta antoi tilaa käsityksille kansansuosioista hallitsijan vallan perustana: tällöin hallitsijalle tuli entistä olennaisemmaksi näkyä alamaisille.²⁴ Venäjän keisareista jo Aleksanteri I lujitti määrätietoisesti valtaansa tekemällä vierailuja valtakunnan reuna-alueille ja muualle maakuntiin.²⁵ Hän vieraili Suomessa toistuvasti ja kierteli matkoillaan maaseudullakin. Toisin kuin monet muut keisarikunnan alueet, Suomi säilyi 1800-luvun lopullakin turvallisenä matkakohteena, jossa keisarien ei tarvinnut pelätä attentaatteja tai mielenosoituksia. Aleksanteri III:n kesämatkat Suomeen olivat näyttäviä kansanjuhlia. Nikolai II vieraili suuriruhtinaskunnassa vielä maailmansodan vuosina, joskin vähemmän julkisesti ja tarkemmin vartioituna kuin edeltäjänsä. Yhdessä hallitsijan kruunajais-, syntymä- ja nimipäiväjuhlahallisuuksien sekä kirkkojen joka sunnuntaisten esirukousten ja seinille nostettujen hallitsijavakuutuksista kertovien taulujen kanssa hallitsijavierailut seremonioineen olivat keino rakentaa mielikuvaa hallitsijasta hy-

22 Suomenjoki 2016, 438–439.

23 Suomenjoki 2014, 145–153.

24 van Osta 2006, 181–192.

25 Stephanov 2016, 94–95, 101–102; keisarillisista matkoista ks. Wortman 2006.

väntähtoisena ja välittömänä kansan isähahmona. Imagonrakennus oli Suomessa ilmeisen menestyksestä, sillä suomalaisten käsitys erityisestä suhteestaan keisariin säilyi vahvana keisarikunnan loppuvuosiin saakka.²⁶

Nikolai II:n tanskalainen äiti (alun perin prinsessa Dagmar) pysähtyi elokuun 8. päivänä 1914 Tampereella. Kaupungin johto oli paikalla, ja valtuuston puheenjohtaja Magnus Lavonius lausui keisarilliselle majestee-tille: ”Suomen kansa on aina iloinnut, kun joku keisarillisen perheen jäsen on kulkenut sen maan kautta. Samat ilontunteet pyydän minä Tampereen kaupungin puolesta tässä saada lausua ja samalla wakuuttaa, että tänäkin wakawana aikana suomenkansa nyt niin kuin aina lojalisesti täyttää velvollisuutensa.” Tampereen herroista koostunut Mieskuoro Laulajat esitti frakkeihin pukeutuneena Armaasta Erotessa, Suomen Laulun, Tuonne taakse metsämaan ja Sotarukouksen. Soolon lauloi insinööri Werner Ry-selin, Lokomon veturitehtaan tuleva johtaja. Tehdas odotti Venäjän val-tiolta isoja tilauksia.²⁷

Vaikka kaikilla alamailla oli periaatteessa oikeus vedota aina hallitsi-jaan asti, mahdollisuudet vaikuttaa itseä, ympäristöä ja yhteiskuntaa kos-keviin asioihin määrittäytyivät kuitenkin paljolti sen mukaan, mihin säätyyn ihmiset olivat syntyneet. Myös asuinpaikka vaikutti siihen, minkälaisia vaikutuskanavia ja verkostoja asukkailla oli käytettävissään ja minkälaisiin instituutioihin he saattoivat turvautua. Kaupunkilaiset olivat paremmassa asemassa kuin maalaiset, samoin rannikolla ja tieyhteyksien varrella asu-vat kuin erämaiden uudisraivaajat. Tasoitusta toivat vuosisadan loppua kansakoulujen rakentaminen maaseudulle, liikkumismahdollisuuksien ja tiedonkulun kohentuminen, yhdistystoiminnan aktivoituminen sekä paikallisen päätöksenteon vähittäinen demokratisoituminen. Ne kaikki muuttivat yksilöiden asemaa suhteessa hallitsijaan ja hallintoon ja myös näiden keskinäisiä suhteita.

Kuntalaisen synty: kunnallisuudistus maalaiskunnissa ja kaupungeissa

Maalaiskunnissa yhteiskunnallisia vuorovaikutussuhteita muutti merkit-tävästi vuoden 1865 kunnallisasetus, joka erotti toisistaan kunnan ja seura-kunnan. Kaupunkeja koskeva vastaava muutos tehtiin vuonna 1873. Kun-

²⁶ Engman 2009, 203–208; Stephanov 2016, 89–103.

²⁷ *Tampereen Sanomat* 9.8.1914.

nallisetuksessa paikallisen itsehallinnon periaate oli vahva, sillä asetus velvoitti kunnat huolehtimaan omasta taloudestaan ja antoi niille verotusoikeuden. Samalla asetus antoi kunnille vapauden hoitaa niille määrätty tehtävät omalla tavallaan ja ottaa vastuulleen muitakin kuin laissa määrättyjä tehtäviä.²⁸ Kaupunkien uuden kunnallishallinnon suurin ero maalaiskuntiin nähden oli, että kaupunkien hallintoa oli jo ennen uutta lakia hoidettu ammattimaisesti ja keskusjohtoisesti raatimiehistä koostuvissa maistraateissa. Kaupungin raati koostui useimmiten alueen merkittävimmistä kauppiaista, mutta viimeistään 1800-luvulla maistraatin jäsenyydestä tuli yhä enenevässä määrin koulutettujen virkamiesten tehtävä. Tämä oli askel pois päätöksenteon pitämisestä paikallisissa käsissä, mutta toisaalta askel kohti kaupunkilaisten tasapuoliseen kohteluun pyrkivää virkamieshallintoa. Maalaiskuntien pitäjän- ja kirkonkokouksissa papisto säilytti yleisesti johtavan aseman pitäjänhallinnossa aina kunnallisuudistukseen saakka. Paikoitellen pappi toimi kuntakokouksen puheenjohtajana vielä uudenkin järjestelmän aikana.²⁹

Suomen kunnallishallinnon uudistamisen esikuvana oli Ruotsin vuoden 1862 kunnallislainsäädäntö, mutta samalla uudistukset kytkeytyivät valtiopäivätyön alkamiseen ja Venäjällä 1850-luvulla käynnistyneeseen keisarillisten reformien aaltoon.³⁰ Suomen kunnallisen itsehallinnon synty onkin syytä nähdä osana Aleksanteri II:n Venäjällä toteuttamaa paikallis- ja aluehallinnon rakennemuutosta, jonka mallit tulivat läntisestä Euroopasta. Muualla Venäjällä paikallishallinnon uusien instituutioiden suhdetta valtioon ei kuitenkaan kyetty ratkaisemaan keskushallintoa tyydyttävästi, eivätkä ne saaneet samanlaista paikallisen väestön hyväksyntää kuin kunnalliset instituutiot Suomessa. Siksi jo Aleksanteri III:n kaudella 1880- ja 1890-luvulla Venäjällä toteutettiin eurooppalaisesta yleislinjasta poikkeava vastareformi, joka alisti paikallishallinnon ensisijaisesti keskushallinnon jatkeeksi, mikä puolestaan jarrutti merkittävästi kansalaisyhteiskunnan syntyä Venäjällä.³¹ Suomen paikalliseen itsehallintoon keisari ei kajonnut, mikä taas edisti paikallisen demokratian ja kansalaisyhteiskunnan kehitystä Suomessa muusta Venäjästä poiketen.

Uusi lainsäädäntö tarkoitti sekä maalaiskunnissa että kaupungeissa uusien hallintoelinten asettamista. Maalaiskunnissa ylimmän päätösvallan

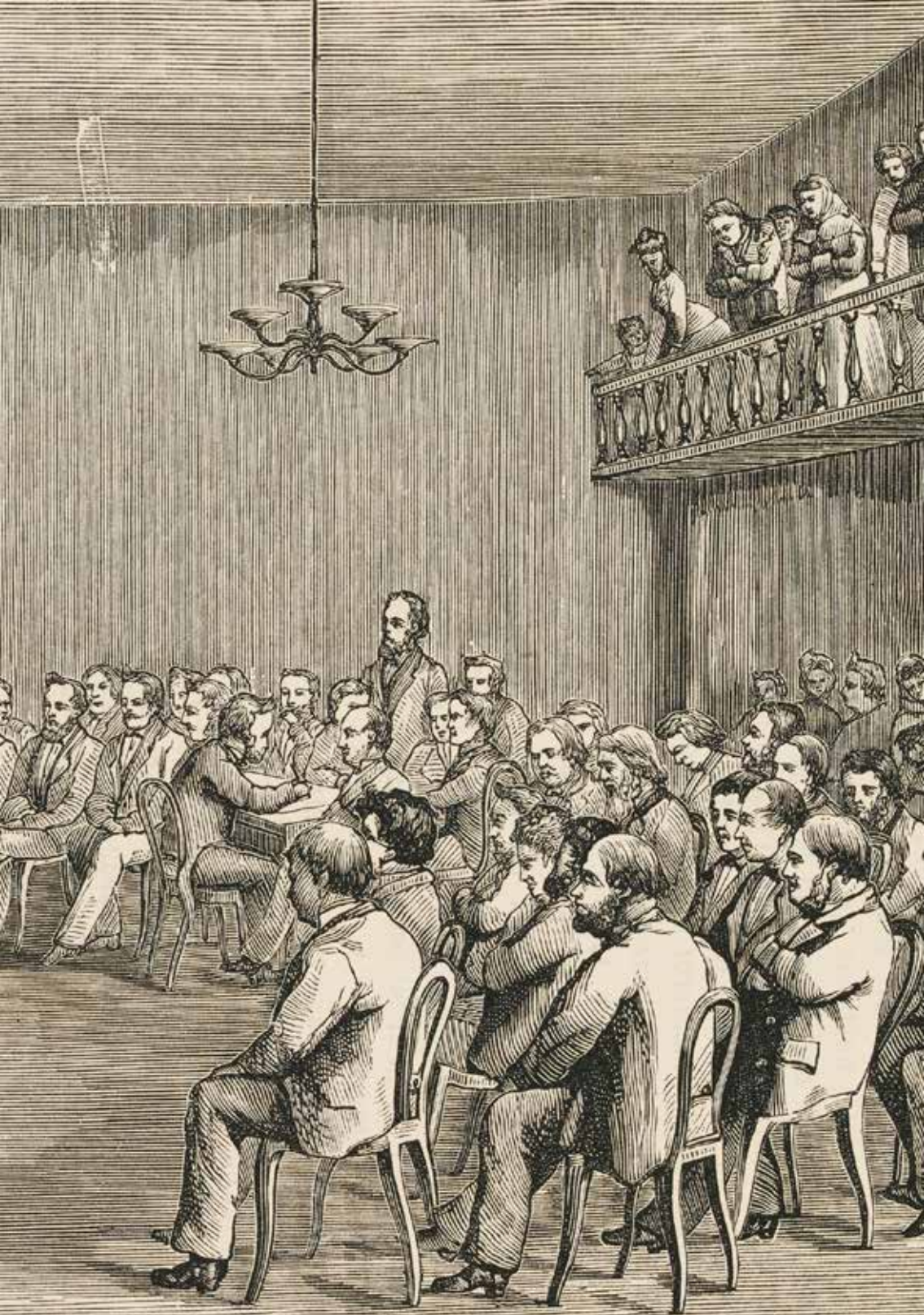
28 Soikkanen 1966; Jäntti 2016, 73–74.

29 Ahtiainen & Tervonen 1998, 186.

30 Soikkanen 1966; Kuusanmäki 1983; Pulma 1999; Jansson 2009.

31 Pearson 1989; Starr 1972; Evans 2004, 74–75.





käyttäjäksi tuli kuntakokous, joka puolestaan valitsi kunnallislautakunnan valmistelevalle ja toimeenpanevaksi elimeksi. Lisäksi asetus antoi maalaiskunnille mahdollisuuden perustaa valtuuston, jonka jäsenet valittiin määrääjäksi kuntakokouksissa ja jolle voitiin siirtää kuntakokouksen päätösvaltaa.

Kaupungeissa maistraatti ja raastuvankokous säilyivät tärkeinä hallintoeliminä, mutta maistraatista tuli entistä selkeämmin keskusvaltaa edustava laillisuuden valvoja ilman omaa päätäntävaltaa. Maistraatin koolle kutsuma raastuvankokous valitsi tärkeimmät virkamiehet ja valmisteli aloitteet uuden kunnanvaltuuston käsittelyyn. Vaaleilla valittu valtuusto tuli lain mukaan valita vain, jos kaupungin asukasluku ylitti 2 000 henkilöä. Valtuustosta ei siten tullut samanlaista vuorovaikutuksen areenaa kaikissa kaupungeissa.³² Valtuusto (pienemmissä kaupungeissa raastuvankokous) käytti ylintä kunnallista päätäntävaltaa, mutta kaupungin omaisuuden hallinnasta ja veronkannosta vastasi uusi erillinen talousosasto, rahatoimikamari, joka myös johti kunnallisia lautakuntia. Sen tehtävät vastasivat myöhemmän kunnallislain (1919) mukaista kunnanhallituksen toimenkuvaa.

Vuorovaikutusketjussa keskusvallan suuntaan maistraatin arvovalta saattoi säilyä suurena, sillä valtion viranomaiset pyysivät usein maistraatin lausuntoa sellaisiin taloudellisiin asioihin, jotka alistettiin senaatin tai maaherran päätökselle. Kunnalliselämän ylimmän valvojan ominaisuudessa maistraatti piti käsissään myös virallista viestintäkanavaa, postinkulkua.³³ Kruunun edustajana maistraateille ohjautui asukkaiden anomuksia ja valituksia. Paikallisen esivallan puoleen, ja tarvittaessa ylemmillekin valitusasteille, kääntyivät myös kaupunkiyhteisön vähäväkisimmät. Esimerkistä käy Porin ”kuoppakaupungin” tapaus, kun vuoden 1852 palon jälkeen kaupungin laitamille maakuoppiin ja hökkeleihin muuttaneet asukkaat hädettiin joulukuussa 1860. Pettymys kulminoitui Turun hovioikeuteen lähetettyyn anomukseen, jonka taustalla oli kymmenen entistä työmiestä, merimiestä ja merimiehen leskeä, minkä ohella anomuksen laatija August Silfver terästi viestiä kirjoittamalla eri lehtiin, jopa valtion virallisjulkaisuun *Finlands Allmänna Tidningiin*. Anojien mukaan syntynyttä slummiä ei saanut hävittää ennen kuin Pori seuraisi suurempien kaupunkien esimerkkiä ja kaavoittaisi työläiskaupunginosan vuonna 1856

32 Kuusanmäki 1983, 54.

33 Nikula 1981, 135–301; Kuusanmäki 1983, 56–58; Pulma 1999, 145–155; Heino 2002, 116–144.

annetun kaupunkien yleisen rakennusjärjestyksen mukaisesti. Rahvaan edustajien vetoamus vauhdittikin käynnissä ollutta kaavoitusanomusta, ja senaatti antoi luvan erilliselle esikaupunkialueelle vuonna 1864. Porin uusi kaupunginvaltuusto joutui käsittelemään ”laittomien” mökkien kohdaloa aina 1890-luvulle asti.³⁴

Uuteen hallintojärjestelmään siirtyminen oli merkittävää mutta hidasta. Siihen vaikuttivat paitsi kaupunkien huomattava keskinäinen koero myös haluttomuus luopua vuosisatoja vallinneista kaupunkihallinnon käytännöistä ja valtapiireistä. Pienissä kaupungeissa, joissa ei ollut painetta reagoida uusien väestöryhmien vaatimuksiin, vapaaehtoinen valtuustojen organisoituminen saattoi venyä aina 1900-luvun alkuvuosiin. Äänioikeutetut kuntalaiset saivat tyytyä saamaan äänensä kuuluviin raastuvankokouksen kautta.³⁵

Maaseudulla valtuustojärjestelmään siirtyminen yleistyi vähitellen 1900-luvun alusta alkaen: vuoteen 1917 mennessä valtuusto oli perustettu yli 130 maalaiskuntaan eli yli neljäsosaan kaikista kunnista.³⁶ Muutos alkoi niin sanotuilla rintamailla eli suuremmissa pitäjissä, missä uusi valtuustojärjestelmä alkoi myös murentaa talollisten yksinvaltaa yhteisten asioiden hoidossa. Valtuustojen toimintaan osallistui keskiluokan ja jopa työväen ja maatyöväen edustajia.³⁷

Paikallista kansanvaltaa

Kunnallisuudistus merkitsi paikallisen päätöksenteon demokratisoitumista, vaikkakin rajoitettua, ja siten yhteiskunnallisten vuorovaikutuskansavien laajenemista. Ennen kunnallisuudistusta yhteisistä asioista päättivät kaupungeissa veroja maksaneet porvarit ja talonomistajat. Esimerkiksi oikeus äänestää pormestari- ja raatimiesvaalissa rajoittui näihin porvarisoikeuksia nauttiviin kaupunkilaisiin. Maistraatin neuvoa antavana elimenä olivat kaupunginvanhimmat kauppias- ja käsityöläisammattikuntien kokoneimmat jäsenet. Vanhalle paikallispoliittiselle kulttuurille oli tyypillistä, että mielipiteenmuodostus tapahtui ammattikunnissa, joiden kantaa kysyttiin erilaisissa asioissa, esimerkiksi taksoista (maksuista) päätettäessä. Käsityöläisten, kauppiaiden ja muiden ammatinharjoittajien yh-

34 Frigren 2009.

35 Kuusanmäki 1983, 59.

36 *Yhteiskuntataloudellinen Aikakauskirja* 1913, 324–325; Piilonen 1982, 34–35.

37 Soikkanen 1966, 455–461; Piilonen 1982, 33, 36.

teinen mielipide muodostui alisteisena killan vanhimpien ja arvostetuimpien jäsenten päätösvallalle, jossa korostui avoimesti henkilökohtainen tai oman ryhmän etu.³⁸

Yhteisistä asioista päättäminen oli kunnallisuudistuksen jälkeen laajemmalla pohjalla, mutta yksilön vaikutusmahdollisuudet oli yhä edelleen sidottu omaisuuteen ja sosiaaliseen asemaan. Äänioikeus laajeni uudistuksen jälkeen kaikkiin ”itsenäisiin” veronmaksajiin mutta jakautui tulojen mukaan. Yhdellä henkilöllä saattoi olla käytettävänä ääniä yhdestä kahteenkymmeneenviiteen, kuitenkin siten että yhdelle äänestäjälle ei saanut keskittyä enempää kuin kuudesosa kaikista äänistä. Kun myös yhtiöt olivat oikeutettuja äänestämään, varsinkin kauppiaiden ja tehtaiden ääni kuului kaupungeissa vahvana. Veroäyri päätettiin paikkakuntakohtaisesti, sillä verotettava tulo pyrittiin suhteuttamaan paikallisiin elinkustannuksiin. Näin saman tulotason asukas sai yhdellä paikkakunnalla äänioikeuden ja toisella se evättiin häneltä. Äänirajan määrittelyssä pelattiin myös poliittista peliä, koska raja vaikutti eri ryhmien kannatukseen.³⁹

Kunnallisvaalien äänioikeutta rajasivat omaisuuden ja tulojen ohella siviilisäätö ja sukupuoli, minkä lisäksi äänioikeutetulta edellytettiin hyvää mainetta. Edustuksellinen vaikutusvalta ei siten ulottunut aviovai-moihin, holhouksenalaisiin tai isännän alaisena työskenteleviin palkol-lisiin. Naislesket saivat äänioikeuden, mikäli olivat itsenäisessä asemassa ja ylittivät säädetyn tulorajan, ja vuonna 1864 yli 25-vuotiaat naimattomat naiset vapautuivat isänsä holhouksenalaisuudesta.⁴⁰ Kaupungeissa heräsi jatkuvasti tulkintakysymyksiä siitä, ketkä niissä tuli lukea ”isäntävallan alaisiksi” maaseudun vuosipalkollisten tapaan. Kun esimerkiksi käsityö-läiskisällit, tehdastyöläiset ja kauppa-apulaiset laitettiin usein samaan piikojen ja renkien kanssa, ja pienituloiset jäivät muutoinkin tulora-jan alapuolelle, kunnallisen äänioikeuden ulkopuolella oli vielä 1900-lu-vun taitteessa noin neljä viidesosaa kaikista kaupunkilaisista.

38 Ks. esim. Halila 1944.

39 Kuusanmäki 1983, 61–82. Helsingissä jouduttiin tilanteeseen, jossa pienituloisimmat kunnallisverovelvolliset (ja siten myös äänioikeutetut) eivät suorittaneet valtiollisen henkiveron jälkeen heiltä vaaditusta kunnallisverosta. Veroäyriin määrittelystä annettiinkin 1883 tarkentava asetus, jossa verotusta koskeva päätösvalta siirrettiin taksoituslautakunnalta raastuvankokoukselle ja jossa äyriin perusteena olevaa tulohaarukkaa määriteltiin 200–400 markan välille, ks. Pulma 1999.

40 Pylkkänen 1991.

Paikallistason vuorovaikutuksen lisääntyminen ei ollut demokratian riemuvoitto, vaan monen vuosikymmenen kivinen tie. Päätösvalan siirtäminen kunnallisveron äyrimäärään eli ”kukkarovalta” herätti kasvavaa kritiikkiä. Maaseudulla se kietoutui valtuuston asettamisesta käytyyn keskusteluun. Monin paikoin valtuustoja vastustettiin sillä perusteella, että järjestelmä keskitti valtaa entistäkin harvalukuisemmalle eliitille. Joissakin kunnissa valtuustoon valittiin kuitenkin myös työväestön edustajia.⁴¹ Työläis- ja torppariedustajien nousu valtuustoihin johtui kuitenkin enemmän suurta äänimäärää käyttäneen eliitin harkitusta myöntyväisyydestä kuin maalaistyöväestön joukkovoimasta.⁴²

Kaupungeissa tilanne oli maaseutua herkempi ja kriittisempi. Esimerkiksi Tampereella alkoi jo vuonna 1878 erikoinen ”demokratiataistelu”, kun tehtaan työmiehet vaativat itselleen tulojensa eli maksamiensa verojen mukaista äänioikeutta. Sitä heillä ei ollut, koska valtuusto luki kunnallislakia niin, että tehtaalainen oli ”toisen isäntävallan alainen” eikä siis itsenäinen kuntalainen. Tämä oli erikoinen tulkinta silloisesta elinkeino- ja kunnallisasetuksesta ja palkollissäännöstä. Asiasta tehtiin lukuisia valituksia, mutta senaatti piti rajoituksen voimassa, kunnes se 20 vuoden kuluttua vuonna 1898 tulkitsi lakia toisin. Työmiesten vaatimus ei ollut radikaali, koska he eivät vaatineet ääniasteikon poistamista, vain ”reilua” osuuttaan vallasta. Oli toki helppo laskea etukäteen, miten vaalissa kävisi työläisvaltaisessa kaupungissa. Tampereelle perustettiinkin Suomen ensimmäinen ”työväenpuolue” vuonna 1897. Se oli kunnallinen työväenpuolue, joka alkoi osallistua kunnallisvaaleihin nyt kokonaan omalla listallaan. Puolue saikin pian taakseen enemmistön äänestäjistä mutta vain 22 prosenttia kaikista annetuista äänistä. Riittävän monen ”moraalisen voiton” jälkeen työväki alkoi boikotoida kunnallisvaaleja. Näin alkoi paikallinen taistelu ”kansanvallan” puolesta ”kukkarovaltaa” vastaan. Asiaan palattiin tosissaan keväällä 1917.⁴³

Valtuustojärjestelmän käyttöönotto edesauttoi edustuksellisen vaalidemokratian idean iskostamisessa kuntalaisiin. Järjestelmän myötä raastuvankokouksen ja kuntakokousten rooliksi jäi entistä enemmän vain valtuustojen ja muiden luottamuselinten vuosittainen valinta. Edustuksellisuuden periaatetta olivat tosin tehneet kuntalaisille tutuksi jo vuodesta 1863 alkaen säännöllisesti kokoontuneet säätyvaltiopäivät. Talonpoikais-

41 Soikkanen 1966, 456–457, 460–463; Suomenjoki 2010, 269–272.

42 Alapuro 1994, 139–141; Piilonen 1982.

43 Haapala 1986, 194 ja sen lähteet.

säädyn edustajat valittiin epäsuoralla vaalilla tuomiokunnittain ja porvarissäädyn edustajat suoralla tai epäsuoralla vaalilla kaupungeittain – tosin kovin rajallisella osanotolla.⁴⁴

Valtuustovaaleissa ei käytetty kuitenkaan suljettua lippuäänestystä veroihin sidotun äänimäärän vuoksi. Kaupungeissa valtuutetut valittiin lista-vaalilla, kun taas maaseudulla käytännöt vaihtelivat: valinnat voitiin tehdä ehdokaslistojen tai yksittäisten ehdokkaiden välillä äänestämällä, mutta myös sopimalla ilman äänestystä.⁴⁵ Ehdokkaita nimettäessä eri sosiaali-ryhmien edustustakin tärkeämpää oli usein eri kylien välinen tasapaino.

Kaupungeissa demokratisoitumiseen ja vallan uusjakoon vaikuttivat kunnallisuudistuksen ohella samaan aikaan toteutuneet ammattikuntalaitoksen purkaminen (1866), porvarisoikeuksien lakkauttaminen (1883) sekä elinkeinovapaus (1879), joka teki kaupunkien työntekijöistä juridisesti vapaita palkkatyöläisiä.⁴⁶ Porvarissäädystä istuneet kaupunkien valtiopäiväedustajat olivat siten itse valmistelemassa lakeja, jotka merkitsivät porvariston perinteisen privilegioaseman purkamista. Tosin he eivät olleet samoja porvareita kuin vanhojen maistraattien raatimiehet vaan uuden aikakauden vapaita miehiä, teollisuuskapitalisteja, kauppiaita ja lakimiehiä, jotka ajoivat oman valtansa lisäämistä.⁴⁷

Kunnallisuudistus ilmensi kaupunkien väestösuhteissa tapahtunutta muutosta. Valtaosa kaupunkilaisista oli nyt muita kuin sääty-yhteiskunnan porvareita, käsityön, kaupan ja teollisuuden harjoittajia, joiden ammatti-intresseille paikallishallinto oli aiemmin perustunut. Porvarisoikeuksien lakkauttaminen ja elinkeinovapaus muuttivat myös valtiopäivien porvarissäädyn koostumusta. Sääty edusti vastedes ”kaikkia” itsenäisiä kaupunkilaisia, ainakin periaatteessa, ja edustajien valintaan pääsi vaikuttamaan aikaisempaa suurempi joukko kaupunkien asukkaita.⁴⁸ Porvarissäädyn vaaleista tuli viimeistään 1890-luvulla ”yleispoliittiset”, ja niissä nostettiin esiin muun muassa työväenkysymys. Näin paikallinen ja valtiollinen politiikka alkoivat kytkeytyä yhteen. Säätyvaltiopäivien loppuvaiheissa tämä näkyi myös siinä, että monien pienempien kaupunkien

44 Alapuro 2006, 43–49.

45 Piilonen 1982, 37–38.

46 Haapala 1986, 103–116.

47 Harjumäki 2018, 102–105.

48 Valtiopäiväjärjestyksen mukaan porvarissäädyn vaaliin oli kuitenkin oikeutettu osallistumaan pienempi joukko kuin kunnallisvaaleihin. Esimerkiksi naisilla ei ollut ollenkaan oikeutta vaikuttaa valtiopäiväedustajien valintaan, ks. Kuusanmäki 1983, 52–53, 70–71.

edustajiksi valittiin valtakunnallisesti merkittäviä poliitikkoja, joiden koptipaikka sijaitsi parin kilometrin säteellä Senaatintorista.

Itsehallinnosta tulee politiikkaa

Jo kuntien pohjana ollut seurakunnallinen päätöksenteko perustui ajatuksen itsehallinnosta – tosin tuomiokapitulien alaisuudessa. Seurakuntien pitäjän- ja kirkonkokouksissa päätettiin seurakunnan varainkäytöstä, vaivashoidosta tai papinvaalista ilman keskusvallan väliintuloa. Itsenäisyys suhteessa valtioon sekä paikallisiin palkattuihin virkamiehiin näkyi myös kunnallisuudistuksen hengessä. Kuntien itsehallintoa ei alkuun miellettykään osaksi julkista valtaa, vaan erilliseksi valtion ja läänitason hallinnosta.⁴⁹ Kunnallisen itsehallinnon vahvistaminen 1800-luvun jälkipuolella ilmensi sekä fennomaanien että liberaalien pyrkimystä torjua keskusjohdosta virkavaltaisuutta. Tällä ajettiin toki omaa etua, mutta pyrkimystä vauhdittivat Venäjän hallituksen Suomessa käynnistämät yhtenäistämistoimet, joiden vastustamiseen tarvittiin laajaa ja syvää vastarintaa. Ulkoi- sen vaikutuksen katsottiin jäävän sitä pienemmiksi, mitä enemmän kunnilla oli päätösvaltaa omista asioistaan. Juuri tämä erotti Suomen muista autoritaarisen keisarikunnan alueista.⁵⁰

Koska kunnallisissa itsehallinnossa oli kyse kuntalaisten vaikutusmahdollisuuksista oman kuntansa asioihin, vääjäämättä syntyi myös keskustelu päätöksenteon demokratisoisesta. Vuosisadan vaihteessa kunnallisen äänioikeuden laajentamisesta tuli sosiaalidemokraattisen puolueen ohella myös nuorsuomalaisten tavoite, ja suurlakon 1905 jälkeen sitä taipuivat kannattamaan vanhasuomalaisetkin. Kaikki olettivat hyötävänsä äänioikeuden laajentamisesta itse. Ajatus kunnallisen äänioikeuden antamisesta valtiollisen äänioikeuden tapaan kaikille herätti kuitenkin myös vastustusta. Perusteena oli se, että kunnallinen päätöksenteko oli paljolti rahankäytöstä päättämistä, kun taas eduskunnassa päätettiin koko yhteiskuntaa koskevista periaatteellisista asioista.⁵¹

Myös kieli ja kielipolitiikka sekoittuivat kunnalliseen demokratiaan. Kaksikielisissä kaupungeissa erityisesti suomenkielinen tai suomen kielin asemaa edistänyt sivistyneistö ajoi kunnalliselämää koskevan päätöksenteon avaamista laajemmalle osalle asukkaista – kukistaakseen toisen

49 Kuusanmäki 1983; Pulma 1999, 146–148; Alapuro ja Stenius 1987, 14.

50 Soikkanen 1966; Thaden & Forster Thaden 1984; Alapuro 2017, luku IV.

51 Pulma 1999, 150.

kielipuolueen.⁵² Kielikysymys vaikutti poliittisten jakojen muodostumiseen sekä kaupungeissa että monissa maalaiskunnissa. Esimerkiksi Pohjan pitäjässä ruukin rekrytoima suomenkielinen työväestö loi painetta suomenkielisen koulun perustamiseen ja köyhäinhoitoon sekä toi mukanaan sosialistisia virtauksia, mikä taas hiersi seudun ruotsinkielistä maatalousväestöä 1900-luvun alussa.⁵³

Kielitaistelun ohella puoluepolitiikan ujuttautumista kuntien päätöksentekoon edistivät Venäjän hallituksen yhtenäistämistoimet, erityisesti vuoden 1878 asevelvollisuuslain mukaisten kutsuntojen toimeenpano vuosina 1901–1904. Paikoitellen suhtautuminen Venäjän hallituksen aseutuksiin jakoi kuntalaisia jyrkästi erimielisiin leireihin.⁵⁴ Urjalassa mentiin niin pitkälle, että myöntyväisyysmieliset ajoivat työväestön tuella perustuslailliset väkivalloin ulos kuntakokouksesta, joka pohti kutsuntatoimiston jäsenten valintaa keväällä 1903. Perustuslailliset vastasivat tähän haastamalla kiistakumppaneitaan käräjille, mikä puolestaan herätti huomiota kenraalikuvernöörin kansliassakin.⁵⁵ Poliittisten puolueiden paikallisessa organisoitumisessa ei silti ollut kyse pelkästään kielestä tai Venäjän-poliitikasta, vaan siihen kietoutui monenlaisia paikallisia kiistoja. Esimerkiksi lissä vanha riita kalastusoikeuksien jaosta näyttää vaikuttaneen isäntien ryhmittymiseen perustuslaillisten ja myöntyväisten leireihin.⁵⁶ Kaupungeissa alkoholipolitiikka puolestaan jakoi äänestäjiä (suomenkieliseen) raittiuspuolueeseen ja (ruotsinkieliseen) viinapuolueeseen luokkarajoja mukaillen.⁵⁷

Syksyn 1905 suurlakon jälkeen työväestö alkoi monissa kunnissa osallistua entistä aktiivisemmin kuntakokouksiin, usein sosiaalidemokraattien mobilisoimana. Aktivoitumiseen vaikutti yleisen ja yhtäläisen valtiollisen äänioikeuden toteutuminen, jonka myötä alkanut vaalikampanjointi toi puoluepolitiikan entistä lähemmäksi kansalaisia. Vaalityötä organisoidakseen puolueiden paikallisosastot perustivat kunnallisjärjestöjä ja värväsivät paikallispuhujia, mikä vauhditti entisestään myös kunnallisen päätöksenteon puoluepolitisoitumista.⁵⁸ Ennen vuotta 1917 puoluenäkökohdat vaikuttivat maalaiskunnissa kunnallispolitiikkaan silti vähemmän kuin

52 Kuusanmäki 1983, 68–69 taulukko 6; tarkemmin ks. Engman 2016.

53 Kaihovirta 2015, 157–159.

54 Soikkanen 1966, 453–455.

55 Suodenjoki 2010, 192–198.

56 Suodenjoki 2016, 438–442.

57 Sulkunen 1986.

58 Soikkanen 1966, 455–457; Alapuro 2006, 57–58.

kaupungeissa, missä sosialistit usein kieltäytyivät tyystin yhteistyöstä porvarillisten kanssa ja jopa boikotoivat valtuustovaaleja.⁵⁹

Kunnallinen itsehallinto toi kunnille lakisääteisiä tehtäviä, joista ensimmäinen oli köyhäinhoidon siirtyminen seurakunnalta erilliselle vaivashoitohallitukselle jo vuoden 1852 vaivashoitoasetuksessa. Samassa asetuksessa säädettiin ensimmäisestä lakisääteisestä kunnallisverosta, vaivashoitoverosta.⁶⁰ Kaupunkien kasvaessa kunnallistalous nieli maalaiskuntiin nähden monin veroin enemmän rahaa. 1900-luvun alussa ero oli kymmenkertainen, koska kaupunkiin oli syntynyt suuri joukko julkisia palveluita, joita maaseudulla ei juurikaan ollut. Menoja toivat niin hallinto, julkisten rakennusten ylläpito, kaupunkien oma poliisitoimi, terveydenhuolto, koulut, köyhäinhoito kuin monet uudet infrastruktuurin osat, kuten palolaitos, kaavoitus, tiet, puistot, katuvalaistus ja viemärointi. Vaikka investointeihin saatiin valtionapuja, yhteiskunnan uudistaminen oli nimenomaan paikallista aktiivisuutta ja nojasi paikalliseen itsehallintoon ja uudentyypiseen vuorovaikutukseen. Menojen kasvu sai valtion myös kiristämään kaupunkien itsehallinnon kontrollia 1800-luvun jälkipuoliskolla.⁶¹

Kunnallinen itsehallinto antoi vapauden ratkaista asiat paikallisesti, mikä teki paikallisesta vallanjaosta tärkeän kysymyksen 1900-luvun alussa kehittyneille poliittisille puolueille. Sosiaalidemokraatit tavoittelivat kunnallisen itsehallinnon vahvistamista osin ideologisistakin syistä, sillä kansainvälisen työväenliikkeen oppien mukaan vahva paikallinen itsehallinto oli tehokas suoja korruptoitunutta ja työväestöä sortavaa virkamiehistöä vastaan. Lisäksi keskushallinnon tehtävien siirtäminen kunnille oli suomalaisten sosialistien taktistenkin etujen mukaista vuoden 1906 eduskuntaudistuksen jälkeen: sosialistit uskoivat yleisen ja yhtäläisen äänioikeuden toteutuvan pian myös kunnallisvaaleissa, minkä jälkeen sosialistit pääsisivät käyttämään kunnissa suurta valtaa.⁶²

Kunnallinen äänioikeusreformi kuitenkin jumiutui valtiopäiville aina vuoteen 1917 saakka, mikä kiristi puoluejännitteitä ja vähensi kansalaisten luottamusta hallitsijan ja valtiopäivien vuorovaikutuksen toimivuuteen. Jännitteet purkautuivat heti keisarivallan kaaduttua maaliskuussa 1917, ja ne johtivat ankaraan kamppailuun kunnallisesta vallasta. Heti

59 Piilonen 1982, 41–42.

60 Soikkanen 1966, 100–101.

61 Kuusanmäki 1983, 53; Pulma 1999, 150; Haapala 1995, 32–36.

62 Piilonen 1982, 18–19.



maaliskuun vallankumouksen jälkeen Tampereella tehtiin ”kunnallinen vallankumous”. Työväenjärjestöjen Johtava Komitea julkisti yleislakon, ja kaupunkiin perustettu oma miliisi korvasi venäläiset santarmit ja muut poliisit. Uusi järjestysvalta laillistettiin maaliskuussa perustamalla kunnallinen ”järjestyslautakunta”, jossa enemmistö toimijoista oli työväen edustajia. Myös kunnallisvalta järjestettiin uudelleen niin, että porvarien yksin hallitsemasta valtuustosta erosi enemmistö ja tilalle tuli työväen edustajia. Näin sovittiin puolueiden kesken, ja perusteluna tälle oli se, että näin valtuusto edustaisi kaupunkilaisia ”kansanvaltaisesti”. Voimasuhteet laskeettiin edellisissä eduskuntavaaleissa annetuista äänistä. Näin kaupunkiin saatiin kansanvaltainen paikallishallinto puolueiden sopimuksella – paitsi

että tästäkin valitettiin ja uusi valtuusto ei koskaan kokoontunut, vaan kaupunkiin syntyi kaksoisvalta.⁶³ Samankaltaista vallan uudelleen jakamista nähtiin useissa muissakin kaupungissa ja paikoin maaseudullakin.

Poliittinen kriisi tuotti lopulta tulosta, kun vihdoinkin marraskuussa 1917 säädettiin työväenliikkeen aloitteesta ja Maalaisliiton tuella uudet kunnallislait: äänioikeus oli nyt kaikilla yli 20-vuotiailla. Valtion kontrolli kuntataloudesta tuli lopettaa ja kuntien omaa taloudellista toimintaa tukea. Kansanvalta oli voittanut, mutta jäi lopulta toteutumatta sisällissodan vuoksi. Kun kapina alkoi, punaiset ottivat ensiksi haltuunsa kunnallisen vallan ja yrittivät hoitaa paikallisia asioita vanhaan malliin. Esimerkiksi Tampereen suuren punakaartin jäsenistä enemmistö toimi siviilihallinnossa. Tämä itsehallintokokeilu päättyi verisesti, mutta jo joulukuussa 1918 Tampereella pidettiin uuden kunnallislain (1917) mukaiset kunnallisvaalit ja SDP sai valtuustoon enemmistön. Puheenjohtajaksi tuli sama mies, joka johti ”punaista valtuustoa” edellisenä talvena. Koko maassa pidettiin kunnallisvaalit vuonna 1919 ja maassa oli pian yli sata vasemmisto-enemmistöistä kuntaa, vaikka kymmenet tuhannet olivat menettäneet vaali- ja äänioikeutensa.⁶⁴

Kansalaisen synty: kansalaisyhteiskunta

Kuntalainen ja valtiokansalainen syntyivät, kun poliittisia oikeuksia ja muita vapauksia laajennettiin. Tämä antoi ihmisille uudenlaisia toiminta- ja vaikutusmahdollisuuksia, joiden seurauksena ihmisten suhde instituutioihin ja toisiinsa muuttui. Sekä vertikaalinen että horisontaalinen yhteiskunnallinen vuorovaikutus saivat uusia muotoja ja sisältöjä. Tähän muutoksen eivät riittäneet muutamat lakipykälät vaan kyse oli laajemmasta kansalaisuuden synnystä eli ihmisten mahdollisuuksista, kyvystä ja halusta osallistua yhteiskuntaelämään. Sitä edistivät tiedon lisääntyminen, sen parempi leviäminen, koulutuksen yleistyminen ja kaikki ne asiat, jotka muuttivat yhteiskuntaa avoimemmaksi ja antoivat ihmisille osallistumisen mahdollisuuksia, mukaan lukien heidän toimeentulonsa. SDP:n kansanedustaja ja historian professori Väinö Voionmaa kirjoitti, että ”nykyajan työväenliike onkin 19. vuosisadan taloudellisen edistyksen,

63 Haapala 1986, 311; Haapala 1990, 56–63.

64 Haapala 1986, 320; Klemettilä 1976, 120–132; Piilonen 1982; Kuusanmäki 1983, 73; Pulma 1999, 151; Jäntti 2016, 76–78.

kansansivistuksen ja valtiollisen kansanvallan hedelmä”⁶⁵ Yleisempi aikalaisnäkemys oli kuitenkin, että protestiliikkeitä kumpusivat päälle kaatuista ongelmista. Voionmaakin suhtautui varsin kriittisesti uuteen kapitalistiseen talousjärjestelmään, ”manchesterilaisuuteen”, mutta näki samalla, miten teollistuminen synnytti myös vaurautta ja sivistystä, joka auttoi ihmisiä havaitsemaan ongelmia ja ratkomaan niitä.⁶⁶ Tämä näkemys selittää sen ristiriidan, että modernisoitua yhteiskunta synnytti uusia ongelmia, kuten eriarvoisuutta ja demokratiavajetta, mutta myös lääkkeet vaivaansa.

1800-luvun Suomi oli köyhä ja autoritaarinen yhteiskunta eikä ihmisillä ollut lähellekään yhdenmukaisia mahdollisuuksia osallistua päätöksentekoon vielä 1900-luvun alussakaan. Muutos oli hidaskin todellinen. Kaupunkilaiset ja maalaiset ja eri väestöryhmät olivat eriarvoisessa asemassa sen suhteen, miten heidän oli mahdollista osallistua yhteiskunnalliseen vaikuttamiseen. Suomenkielistä poliittista elämää ei käytännössä ollut ennen 1860-lukua, vaikka kirkossa ja käräjillä asiat hoidettiin kielellä, jonka väestö tunsikin. Vuoden 1866 kansakouluasetuksen mukaan kaupungeissa tuli järjestää kuusivuotinen kansakouluopetus, kun taas maaseudulla se rajoittui neljään vuoteen. Ratkaisevaa oli kuitenkin se, että kaupungeissa kaikki lapset kävivät koulua jo 1870-luvulla, kun taas suuren enemmistön asuttamalla maaseudulla koulunkäynti oli harvinaista ja yleistyi hitaasti. 1900-luvun alussa lähes kaikki osasivat lukea, mutta kirjoitustaito oli yleinen vain nuorilla ikäluokilla. Vaikka Suomeen syntyi lehdistö ja vilkas kirjallinen elämä, se kosketti välittömästi vain väestön pientä vähemmistöä. 1900-luvun alussa poliittinen lehdistö alkoi kuitenkin tavoittaa jo koko väestön – ainakin niin että joillekin tutulle tuli lehti.⁶⁷

Luku- ja kirjoitustaidon yleistyessä väestön tiedonsaanti yhteiskunnasta ja maailmasta ei rajoittunut enää saarnastuolista saatuun oppiin, kirkon kuulutuksiin ja virallisiin tiedonantoihin.⁶⁸ Painettua sanaa koskevan sensuurin lieventyminen 1850-luvulta alkaen edisti sanomalehdistön kasvua ja vahvisti sen roolia julkisen keskustelun foorumina. Sanomalehdet lievittivät lukemisen nälkää ja olivat – ainakin snellmanilaisen intellektuellin näkökulmasta katsottuna – suuren yleisön peili, jossa toimitus ja lukijakunta nähtiin osaksi samaa sivistynyttä ja ajattelevaa kansaa. Vaikka levikkiluvut olivat pieniä, lehdistön tehtäväksi nähtiin ikään kuin kaivaa

65 Voionmaa 1936, 474.

66 Voionmaa 1932, 21–25.

67 Tommila ym. 1988.

68 Ahonen 2003; varhemmista ajoista ks. Villstrand 2008.

esiin yleinen mielipide vuorovaikutuksessa lukijakunnan ja kirjoittajien kesken. Ihannetapauksessa lehdistö oli siis aito kriittinen keskustelufoorumi, johon kenellä tahansa kirjoitustaitoisella oli mahdollisuus osallistua ja joka valvoi väsymättä julkista päätöksentekoa. Aivan näin asiat eivät todellisuudessa menneet, mutta lehdistö sai silti suuren roolin niin alamaisten kuin vallanpitäjien silmissä ja muutti käsityksiä näiden suhteesta.⁶⁹

Yleistä mielipidettä ohjaili autonomian alkupuolella koulutettu sivistyneistö, mutta vuosisadan jälkipuolella lehdistödebatteihin osallistuva kansanosa alkoi laajeta suomenkielisen painetun sanan vapauduttua sensuurista. Sensuurin väliaikaista purkamista on selitetty vuonna 1853 puhjennella Krimin sodalla, josta *Suometar*-lehti ensimmäisenä anoi oikeutta uutisoida ”totuudenmukaisesti”, jotta väärät huhut maan liittamisestä takaisin Ruotsiin voitaisiin tukahduttaa.⁷⁰ Suometaren johdolla kehittyi myös vuosisadan jälkipuoliskolla aktiivinen kansankirjoittajien ilmaisukanava, sanomalehtien maaseutukirjeet, joista tuli tapa kuulla paikallisia kokemuksia maaseutua koskevista reformeista, esimerkiksi kunnallisuudistuksesta.⁷¹ Samalla maaseutukirjeet tarjosivat kirjoitustaitoiselle kansanosalle mahdollisuuden kommunikoida omaa paikallisyhteisöä laajemmän ihmisjoukon kanssa, mikä loi ylipaikallista yhteisöllisyyttä ja antoi eväitä uudenlaisen kokonaiskuvan rakentamiseen yhteiskunnallisesta todellisuudesta.⁷²

Tiedonkulun kannalta sanomalehdet ja niiden kymmenet tuhannet maaseutukirjeet olivat eräänlainen jatke vanhemmalle ja 1900-luvun alkuun saakka yhä eläneelle arkkiveisuperinteelle eli arkeille, joihin oli painettu lauluja, runoja ja uutisia. Arkkiveisujen tapaan sanomalehdet tavoittivat ostaja- tai tilaajakuntaansa laajemmän yleisön, sillä niitä voitiin kierrättää kädestä käteen ja lukea ääneen muille.⁷³ Samankaltaisia yhteisöllisiä lukukokemuksia tarjosivat käsin kirjoitetut lehdet, jotka yleistyivät erilaisten seurojen ja yhdistysten sisäisen kommunikaation välineenä 1800-luvun loppupuolella.⁷⁴

Yhdistyksillä oli kasvava rooli yhteiskunnallisen vuorovaikutuksen foorumeina ja paikallisen vallan käyttäjinä, varsinkin vuodesta 1883 alkaen, kun maahan saatiin yhdistymisvapaus. Yhdistykset tekivät vilk-

69 Tommila 1988, 178–182; Lahtinen 2006, 54–58; Nieminen 2006.

70 Tommila 1988, 175.

71 Stark 2013, 145–152.

72 Kokko 2016.

73 Arkkiveisuista ks. Asplund 1994.

74 Salmi-Niklander 2013.

kaasti aloitteita kuntakokouksille tai valtuustoille: esimerkeistä käyvät raittiusseurojen vaatimukset kunnallisista alkoholirajoituksista tai työväenyhdistysten pyynnöt ilmaisten koulutarvikkeiden tarjoamisesta kansakoululapsille.⁷⁵ Tällaisten aloitteiden tulos riippui paljon yhdistysaktiivien suhdeverkostoista. Maaseudulla erityisesti maamiesseuroilla oli tiivis side kunnallisiin elimiin, sillä samat isännät tekivät päätöksiä molemmissa. Maamiesseura saattoi käytännössä jopa laatia valtuuston ehdokaslistat. Ylipäänsä oli tyypillistä, että kansalaisjärjestöjen kuten, raittiusseuran, nuorisoseuran ja vapaapalokunnan, johtohenkilöt olivat samanaikaisesti porvarillisten puolueiden avainhenkilöitä ja kunnalliselinten jäseniä. Kunnalliset elimet pitivät monessa kunnassa myös kokouksiaan porvarillisissa seurataloissa – tai sitten kunnanhuone toimi porvarillisen seuratoiminnan näyttämönä. Työväenliike ei kuitenkaan jäänyt tästä yhteisyydestä kokonaan sivuun, sillä myös osalla työväenyhdistysten avainhenkilöistä oli sidoksia muihin kansalaisjärjestöihin.⁷⁶

Huomattava osa seuroista ja järjestöistä keräsi alusta asti osallistujia yli säätyrajojen, mutta luokkaidentiteetti järjestäytymisen perusteena yleistyi autonomian ajan loppupuolella. Sosiologi Risto Alapuro ja historioitsija Henrik Stenius nimittävätkin vuosien 1896–1905 kansalaisaktiivisuuden aikaa järjestäytymiseksi työväenluokan omilla ehdoilla, kun perustettiin paikallisia yhdistyksiä, oma puolue, osuuskuntia ja järjestettiin joukkokokouksia. Jo ennen tätä aktiivisen järjestäytymisen aikaa organisoiduttiin liberaalien tasa-arvoisuusehdoilla, mikä näkyi vapaapalokuntien, kirjastojen, kuorojen, orkesterien ja teatterien perustamisallossa sekä liike-elämän edustajien ja työnantajien näkyvässä mukanaolossa. Toisaalta työväen omien järjestöjen yleistymistä edelsi myös fennomaanien rohkaisema valtiokeskeinen, kansalaisten kasvattamiseen tähtäävä järjestäytymisaalto, jota ilmensivät Kansanvalistusseura, nuorisoseurat ja raittiusseurat.⁷⁷

Yhdistystoiminta loi uuden vuorovaikutuksen areenan erityisesti naisille. Toisaalta yhteiskunnallinen järjestäytyminen loi myös erilaiset sukupuoliroolit miehille ja naisille, kaksijakoiselle kansalaisuudelle. Tämä näkyi naisten erillisjärjestöissä ja osastoissa, vaikka monissa eri yhteiskuntaryhmiä yhdistäneissä järjestöissä, kuten raittius- ja nuorisoseuroissa, miehet, naiset ja lapset osallistuivat samoihin tilaisuuksiin, usein

75 Voionmaa 1932, 648–659; Soikkanen 1966, 457; Suodenjoki 2010, 266.

76 Alapuro 1994, 76–77, 133–137; Suodenjoki 2010, 71–74, 123–127.

77 Alapuro & Stenius 1987, 19–39.

perhekunnittain. Erityisen naisvaltaiseksi joukkoliikkeeksi kehittyi raittiusliike, jonka ohjelma myötäili vallitsevaa naiskuva, käsitystä naisesta moraalisesti oikeamielisenä, kasvattajana, äidillisenä ja kodin onnen taakajana. Raittiusliike oli tyyppillinen ihanneyhteisö, joka halusi opettaa oikeaa porvarillista elämäntapaa nimenomaan työväestölle. Kyse oli itseparannuksesta, mutta myös uusista normeista, joita kansalaiset vaativat säädettäväksi lakitasolla.⁷⁸ Naiset toivat yhteiskunnalliseen keskusteluun usein niitä teemoja, jotka miellettiin naisellisiksi tai naisten maailmaan kuuluviksi. Naisjärjestöt ja ensimmäiset naiskansanedustajat ottivatkin näkyvästi kantaa arkisiin perheen ja lasten ongelmiin, juoppouteen, prostituutioon, tyttöjen koulutukseen ja sukupuolten tasa-arvoon. Nämä olivat asioita, joista ei ennen puhuttu julkisesti.⁷⁹

Yhdistystoiminnan ohella sosiaalisesti laajoja vuorovaikutuksen näyttämöitä olivat uskonnolliset yhteisöt, joiden viriäminen alkoi herännäisyyden kasvusta. Erityisesti 1800-luvun ja 1900-luvun vaihteessa ranta-utuneet ja vuoden 1889 eriuskolaislain jälkeen vakiintuneet ns. vapaat suunnat, eli metodismi, baptismi, helluntaiherätys, adventismi, vapaa-kirkko ja pelastusarmeija, pyrkivät puuttumaan kasvavaan sosiaaliseen eriarvoisuuteen. Yhteiskunnan sosiaalisten rakenteiden horjuttaminen ja kyseenalaistaminen kuului erityisesti pelastusarmeijan ohjelmaan, sillä henkilökohtaisen uskoontulon ohella liikkeessä oli tärkeää myös maanpäällisten olosuhteiden parantaminen. Vapaat suunnat toimivat yhdistystoiminnan ohella uutena äänitorvena rahvaan miehille ja naisille, sillä liikkeet korostivat maallikkojen, niin veljien kuin sisarten, yhtä pätevää kykyä julistaa sanaa ja todistaa uskostaan siinä missä teologisen koulutuksen saanut pappikin. Samasta syystä virallisen kirkon torjuva suhtautuminen herännäisliikkeisiin oli selvää ja luonnollista. Älymystön piirissä kirkon ideologisen vallan haastoivat harvat sosialistit mutta sitäkin lukuisimmat teosofian ja muiden henkisten vapausaatteiden kannattajat.⁸⁰

Vaikka Suomessa ei ollut yleistä uskonnonvapautta ennen vuotta 1923 ja kirkko oli valtionkirkko, kirkon auktoriteetti alkoi silti lohkeilla 1900-luvun alussa. Vuoden 1905 suurlakkoa on pidetty alamaisyhteiskunnan murtumisen taitekohtana myös kirkollisesta näkökulmasta. Ainakin Tampereen työläiset lakkasivat käymästä kirkossa lakon myötä. Sekin oli tulos yhteiskunnan ja sen jäsenten uudenaikaisesta ja yksilöiden mielestä

78 Sulkunen 1987, 157–172.

79 Uusitalo 2014.

80 Markkola 2002; Harmainen 2014.

tasavertaisemmasta vuorovaikutuksesta, jota on tutkimuksessa vanhas-
taan sanottu sääty-yhteiskunnan hajoamiseksi.⁸¹ Aikalaistutkija O. K. Kilpi
kirjoitti miten ”koko yhteiskunnan säätyrakenne mobiliserautuu. Yhteis-
kunnallisen kudoksen kiinteys häipyä pois. Tämä on luokkataistelun syn-
tyhetki modernissa yhteiskunnassa.”⁸² Kilpi ei viitannut tässä politiikkaan
vaan siihen, miten yhteiskunnalliset asemat tulevat – periaatteessa tasa-
vertaisen – kilpailun kohteiksi.

Kilpi oli yksi niistä yhteiskuntatieteilijöistä, joiden työssä heijastui
valtion uusi aktiivinen tarve tuottaa tieteellistä tietoa väestöstä. 1800-lu-
vun jälkipuoliskolta alkaen valtiotieteellinen ja sosiologinen tutkimus
sekä virallinen tilastotuotanto asettuivat poliittisen päätöksenteon tueksi
ja auttoivat tunnistamaan esimerkiksi tilattoman väestön oloihin liitty-
viä toimeentulon, asumisen ja hygieniaolosuhteiden ongelmia. Jo tätä
aikaisempi maanmittaustoimen kehitys ja karttojen piirtäminen loivat
yhä tarkempaa käsitystä maasta paikallisine variaatioineen. Myös muut
tieteenalat, kuten historiantutkimus ja kansatiede, otettiin avuksi pyrin-
nöissä, joissa yhteiskunta yritti muodostaa käsitystä itsestään ja mennei-
syydestään. Kansaa ja valtiota tulkittiin tilastoissa, kartoissa, museoissa ja
tutkimusraporteissa.⁸³ Lisääntynyt yhteinen tieto ei parantanut vuorovai-
kutusta ainoastaan valuessaan kansan pariin vaan myös toiseen suuntaan,
kansalaisten parista valtiovallan suuntaan.

Kansalaisuus ei siis syntynyt vain ihmisten lakien ja ajatusten muu-
toksesta, vaan sen välttämättömänä taustaehtona oli yhteiskunnan raken-
teiden eli valtion, muiden instituutioiden ja elinolojen muutos. 1800-lu-
vun jälkipuolella syntyi uusia näkyviä väestöryhmiä, kuten kaupunkilai-
nen keskiluokka ja työväestö sekä kasvava virkamiehistö ja sivistyneistö.
Nämä kaikki halusivat vaikuttaa ympäröiviin oloihin ja ottivatkin paik-
kansa yhteiskunnassa. Uusi merkittävä tekijä oli väestön liikkuvuuden
huomattava lisääntyminen. Vaikka pääosa ihmisistä (jopa 80 prosenttia)
eli ja kuoli samalla seudulla ja samassa sosiaaliluokassa, sekä alueellinen
että sosiaalinen liikkuvuus vilkastuivat eli ihmisiä siirtyi yhä useammin
paikasta ja luokasta toiseen.⁸⁴ Kasvava tietoisuus toisenlaisista oloista ja
mahdollisuuksista sai ihmiset ajattelemaan yhteiskunnasta ja maailmasta
toisin. Matti ja Maija ihmettelivät rautahepoa ja pelästyivät uutta maa-

81 Haapala ym. 2008; Kortekangas 1965, erityisesti liitteet.

82 Kilpi 1917, 103–104.

83 Anderson 1991, 163–185; Schulten 2012, 5–6, 21, 79–117.

84 Häkkinen 2018, 130–141; Haapala & Peltola 2018, 187–196.

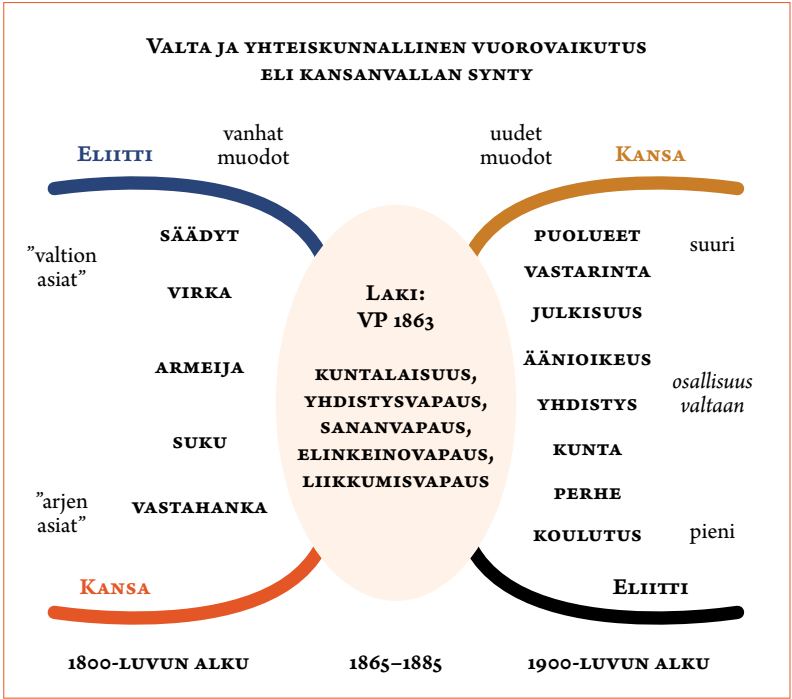
ilmaa, mutta rautatiet, kanavat ja höyrylaivat todellakin liikuttivat ihmisiä. Vuosina 1880–1914 noin puoli miljoonaa ihmistä muutti pois maaseudulta, heistä puolet kotimaisiin kaupunkeihin ja puolet siirtolaisina Pohjois-Amerikkaan. Tällä oli mullistava vaikutus maailmankuvaan ja käsityksiin omasta paikasta, joka alkoi näyttää oman valinnan tulokselta. Maaseudun tilattomille, joita pääosa muuttajista oli, kaupunki oli todellakin uusi maailma niin Helsingissä, Viipurissa, Pietarissa kuin New Yorkissa. Samalla kun ihmiset alkoivat liikkua, tieto vaihtoi paikkaa ja muutti ihmisten käsityksiä. Lehdet ja sähkösanomat eivät kertoneet vain siitä, mitä kussakin pitäjässä tapahtui, vaan siitä, mitä maailmassa tapahtui ja mitä mahdollisuuksia se tarjosi. Oli varmaankin innostavaa lukea Amerikan ihmeistä, joista yksi oli amerikkalainen työläinen: ”Kadulla ovat he ’kansalaisia’ käytökseltään, working gentlemen ja working ladies”.⁸⁵

Lopuksi

Vuonna 1809 Suomen säädyt olivat hyväksyneet Venäjän keisarin maan hallitsijaksi, ja suomalaiset olivat hänen alamaisiaan vuoteen 1917 asti. Keisari oli loukkaamaton yksinvaltiainen. Tätä asiaa eivät valtiopäivät tai edes yksikamarinen eduskunta muuttaneet. Kansaa edustivat Suomessa vuoteen 1907 asti valtiopäiväsäädyt ja sen jälkeen eduskunta, jonka kansalaiset valitsivat. Myös säädyt nähtiin jo puoli vuosisataa aikaisemmin eri väestöryhmän edustajina eikä enää Luojan säätäminä ”yhteiskuntaruumiin osina”.

Keisari oli valtion päämies, mutta valtiovallan juurena alettiin nähdä kansa, jonka suostumuksen valtiovalta tarvitsi ollakseen legitiimi toimija. Tämä ajatus syntyi hiljalleen 1800-luvun jälkipuolella, kuten edellä on kuvattu. Tämän uudenlaisen käsityksen politiikasta synnytti kansalaisyhteiskunta eli järjestäytynyt kansalaistoiminta. Se sai tilaa ja ruokki itse itsensä, kannusti aktiivisuuteen, synnytti uusia yhdistyksiä ja murensi kuin vaivihkaa virallisen sääty-yhteiskunnan perusteita. Ihmiset oppivat julkisen kansalaistoiminnan säännöt ja vuorovaikutustaidot, joissa keskeistä oli muiden kansalaisten vakuuttaminen erityisen (oman) edun ja yhteisen edun sovittamisesta. Kansalaistoiminnassa näkyivät myös erilaiset ideologiat, joista kristinusko oli vanhaa perua, osin uudelleen tulkittuna. Sen

85 Waris 1948; Lento 1951; Haapala 2007, 46–63; Kilpi 1917, 156. Kilpi lainaa Werner Sombartia.



sijaan raittiusliike, muut itseparannusaatteet, nationalismi ja sosialismi olivat uusia kansalaisuskontoja. Ne kaikki puolustivat omalla tavallaan *kansan valtaa* ja niiden välityksellä yksilön poliittinen aktiivisuus muuttui joukkoliikkeiksi, jotka lopulta murensivat autoritaarisen järjestyksen. Murroksen juurena oli edellä kuvattu kansalaistoiminta, paikallisvaltaan osallistuminen ja sen lopullisena kruununa olivat kansanvallan suuret voitot korkeimmasta vallasta, kuten Suuri adressi 1899, suurlakko 1905, eduskuntauudistus 1907, autonomian palautus maaliskuussa 1917, valtalaki heinäkuussa 1917 ja itsenäisyysjulistus joulukuussa 1917. Muutoksen syyt olivat moninaiset ja pitkäaikaiset, vaikka muutos tihentyi 1900-luvun alun poliittisissa kriiseissä (ks. kuvio 1).

Kansalaisyhteiskunnan synty voidaan nähdä ”kansanvallan läpimurtona”, kuten jo aikanaan sanottiin. Sitä se olikin, kun asiaa tarkastellaan vallan näkökulmasta. Kansanvallassa oli kaksi puolta: ajatus kansasta vallan lähteenä ja ajatus kansalaisesta sen toteuttajana ja vallan subjektina. Kansan valta mursi harvoin vallan. Käytännössä tämä näkyi uusina insti-

tuutioina, mutta tapahtui kansalaistoiminnassa, kuten ihmisten edellä kuvatussa puuhassa, jossa he järjestivät yhteiskunnan asioita uudella tavalla. Tämä muutti ”alamaisten” suhteen toisiinsa, valtioon ja muihin julkisiin laitoksiin. Näin syntyi uudenlainen poliittinen vuorovaikutus, joka nojasi kansalaisten aktiivisuuteen. Suomi sai – monen muun maan ohella – nimityksen ”yhdistysten luvattu maa”.⁸⁶

Poikkeuksellisen lisänsä suomalaisen kansanvallan historiaan toi maan valtiollinen riippuvuus Venäjältä, jonka suomalaiset näkivät ensin menestyksekkäänä itsehallintona eli autonomiana vuoteen 1899 asti ja sen jälkeen autonomian puolustuksena Venäjän yhtenäistämispoliittikkaa vastaan.⁸⁷ Kummassakin vaiheessa Suomen asemaa määritteli ja suojasi nimenomaan kansalaisyhteiskunnan aktiivisuus eivätkä esimerkiksi ruhtinainien sopimukset tai liitot, mikä oli *ancien regimen* tapa jakaa ja turvata valtaa. Autonomian puolustus nähtiin tai esitettiin Suomen kansan puolustamisena. Jotta rintama olisi riittävän laaja, siihen tuli saada mukaan koko väestö, jolle piti ainakin periaatteessa luvata osallisuus yhteisessä valtiossa. Näin autonomian puolustus muuttui kansanvallan puolustukseksi. Tästä paras esimerkki on vuoden 1905 suurlakko, jossa työväenliike oli parhaiten organisoitunut poliittinen voima. 1800-luvun puolella kansanvallan (autonomian) saavutukset olivat ensin kompromisseja keisarin kanssa, mutta vuodesta 1899 alkaen nimenomaan poliittisen painostuksen eli käytännössä kansalaisten joukkoliikkeiden tulosta.

Suomen ja Venäjän valtiosuhde kriisiytyi vuodesta 1899, ja kriisi päättyi vasta vuonna 1919, kun itsenäisen Suomen valtiojärjestys vakiintui. Valtioкриisi on nähty useimmin esimerkiksi kansallisena taisteluna, sortovuosina tai routavuosina. Näitäkin se oli, mutta valtiokriisi oli ennen kaikkea vanhan vallan hajoamista, joka alkoi Venäjän keisarikunnan murenemisestä. Lopullisen romahduksen sai aikaan ensimmäinen maailmansota. Kun Venäjän armeija ja keisari menettivät otteensa Suomesta maaliskuun vallankumouksessa vuonna 1917, Suomi käytännössä itsenäistyi, kuten eduskuntakin ehti jo julistamaan. Tätä ei Venäjän väliaikainen hallitus periaatteessa kiistänyt, mutta se ei myöskään sietänyt suomalaisten separatismia ja vehkeilyä bolševikkien kanssa kriittisessä sotatilanteessa. Marraskuun alussa, muutamia päiviä ennen bolševikkien valtaantuloa, Suomen asemasta itsenäisenä valtiona oli päästy käytännössä sopimukseen. Oletus ja usko tuolloin oli, että Venäjältä tulisi

86 Voionmaa 1936; Stenius 2012.

87 Esimerkiksi Jussila 2004.

demokraattinen liittotasavalta, johon Suomikin mahtuisi itsenäisenä tasavaltana.⁸⁸

Vuonna 1917 Suomen tilanne erosi selvästi Venäjän muista alusmaista, myös Baltian maista. Tämä johtui siitä, että suomalainen yhteiskunta oli ”valmis” jo keväällä 1917. Suomi oli oikeusvaltio, jossa oli kansanvaltaiset toimielimet, ja niiden toimivuus tai toimimattomuus (kunnallisvalta ja parlamentarismien periaate) oli suomalaisten oma asia. Kun maa joutui sisäiseen kriisiin Venäjän hajotessa 1917, avainasemassa asioita hoitamassa olivat suomalaiset, puolueet, ammattiliitot, muut järjestöt ja lehdistö – siis kansalaistoiminta, jota oli harjoitettu jo vuosikymmeniä. Poliittinen organisoituminen syntyi tältä pohjalta, ja samalta pohjalta rakentui seuraavana vuonna kaksi kansalaisarmeijaa, jotka ratkaisivat sen, mitä kansanvalta lopulta oli.⁸⁹

Kirjallisuusluettelo

- Ahonen, Sirkka (2003) *Yhteinen koulu: tasa-arvoa vai tasapäisyyttä? Koulutuksellinen tasa-arvo Suomessa Snellmanista tähän päivään*. Tampere: Vastapaino.
- Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka (1998) *Säämingin historia 2. Maalaiskansaa ja taajamien väkeä. Vanha emäpitäjä voimistuvan kaupungin ympärillä*. Savonlinna: Savonlinnan kaupunki & Savonlinna-Säämingin seurakunta.
- Alapuro, Risto (1994) *Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933*. Tammi: Helsinki.
- Alapuro, Risto (2006) *The Construction of the Voter in Finland, c. 1860–1907*. Teoksessa Pasi Ihalainen & Kari Palonen & Tuija Pulkkinen (toim.) *Redescriptions: Yearbook of Political Thought and Conceptual History* 10, 41–64.
- Alapuro, Risto (2017) *Valtio ja vallankumous Suomessa*. Suom. Mikko Alapuro (alkup. 1988). Tampere: Vastapaino.
- Alapuro, Risto & Stenius, Henrik (1987) *Kansanliikkeet loivat kansakunnan*. Teoksessa Risto Alapuro & Ilkka Liikanen & Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 7–52.
- Anderson, Benedict (1991) *Imagined communities. Reflection on the origin and spread of nation*. Tarkistettu painos. Lontoo: Verso.
- Aronsson, Peter (1992) *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*. Bibliotheca Historica Lundensis 72. Lund: Lunds universitet.
- Asplund, Anneli (1994) *Balladeja ja arkkiveisuja. Suomalaisia kertomallalauluja*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Aston, Nigel (1990) *Patriotism, pressmen and political culture in the French revolution*. *Historical Journal* 33:4, 1003–1015.
- Baker, Keith Michael (1987) *Introduction*. Teoksessa Keith Michael Baker (toim.) *The French revolution and the creation of modern political culture. Volume 1. The political culture of the old regime*. Oxford: Pergamon, XII–XXVIII.
- Ben-Bassat, Yuval (2013) *Petitioning the sultan. Protests and justice in late Ottoman Palestine 1865–1908*. Lontoo: I.B. Tauris.

88 Jussila 2004, 751–770.

89 Alapuro 2017; Haapala 2018; 1995.

- Engman, Max (2009) *Pitkät jäähyväiset. Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen*. Helsinki: WSOY.
- Engman, Max (2016) *Språkfrågan. Finlandssvenskhetens uppkomst 1812–1922*. Tukholma: Atlantis.
- Evans, Alfred B. Jr. (2004) Contemporary Russian scholars' changing views on local government in late tsarist Russia. Teoksessa Alfred B. Evans Jr. & Vladimir Gel'man (toim.) *The politics of local government in Russia*. Lanham: Rowman & Littlefield, 68–81.
- Frigren, Pirtta (2009) ”Kaupungin wierustalla”. Porin kaupungin rajojen ulkopuolelle asuneiden kaupunkilaisuus ja alueen aikalaisuudet 1852–1864. Suomen historian pro gradu -tutkielma. Jyväskylän yliopisto.
- Gustafsson, Harald (1994) *Political interaction in the old regime. Central power and local society in the eighteenth-century Nordic states*. Lund: Studentlitteratur.
- Haapala, Pertti (1986) *Tehtaan valossa. Teollistuminen ja työväestön muodostuminen Tampereella 1820–1920*. Helsinki & Tampere: Suomen Historiallinen Seura & Vastapaino.
- Haapala, Pertti (1990) Tampere 1917. Teoksessa Juha Hannikainen, Markku Hyrkkänen ja Olli Vehviläinen (toim.) *Väki voimakas 4: Suomi 1917–1918*. Hämeenlinna: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, 55–64.
- Haapala, Pertti (1995) *Kun yhteiskunta hajosi. Suomi 1914–1920*. Helsinki: Painatuskeskus.
- Haapala, Pertti (2007) Kun kaikki alkoi liikkua. Teoksessa Kai Häggman (toim.) *Suomalaisen arjen historia 3. Modernin Suomen synty*. Helsinki: Weilin + Göös, 46–63.
- Haapala, Pertti (2018) Kaaoksen monet juuret. Teoksessa Tuomas Tepora ja Aapo Roselius (toim.) *Rikki revitty maa. Suomen sisällissodan kokemukset ja perintö*. Suom. Kati Pitkänen (alkup. 2014). Helsinki: Gaudeamus, 27–51.
- Haapala, Pertti & Löytty, Olli & Melkas, Kukku & Tikka, Marko (toim.) (2008) *Kansa kaikkivaltias. Suurlakko Suomessa 1905*. Helsinki: Teos.
- Haapala, Pertti & Peltola, Jarmo (2018) Elinkeinorakenne 1750–2000. Teoksessa: Pertti Haapala (toim.) *Suomen rakennehistoria: Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino, 170–209.
- Halila, Aimo (1944) *Me raatiherrat ja porvarit*. Porvoo: WSOY.
- Harjumäki, Annikki (2018) *Demokratisoitumiskehitys Tampereella, Oulussa ja Kuopiossa porvarissäädyn valtiopäivävalien kautta tarkasteltuna*. Suomen historian lisensiaatintutkimus. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Harmainen, Antti (2014) ”Kaikki voin kestää, jos tiedän että hänet kerran vielä tapaan”. *Spiritualismi ja teosofia sivistyneistön surutyön välineinä 1880-luvun lopulla*. Historiallinen Aikakauskirja 112:4, 381–392.
- Heino, Ulla (2002) Rauma. Idylliä ja tehokkuutta 1875–2000. Rauma: Rauman kaupunki.
- Huntington, Samuel P. (1991) *The third wave. Democratization in the late twentieth century*. Oklahoma: University of Oklahoma.
- Häkkinen, Antti (2018) Elämänkulkua esiteolisessa yhteiskunnassa 1700–1900. Teoksessa: Pertti Haapala (toim.) *Suomen rakennehistoria: Näkökulmia muutokseen ja jatkuvuuteen (1400–2000)*. Tampere: Vastapaino, 114–141.
- Jansson, Torkel (2009) *Riksprängningen som kom av sig. Finsk-svenska gemenskapen efter 1809*. Tukholma: Atlantis.
- Jussila, Osmo (2004) *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*. Helsinki: WSOY.
- Jutikkala, Eino (1974) *Säätiedustuslaitoksen kokoonpano, työmuodot ja valtuudet. Suomen kansanedustuslaitoksen historia 4*. Helsinki: Eduskunnan historiakomitea.
- Jäntti, Anni (2016) *Kunta, muutos ja kuntamuutos*. Acta Universitatis Tamperensis 2215. Tampere: Tampere University Press.

- Kaihovirta, Matias (2015) *Oroliga inför framtiden. En studie av folkligt politiskt agerande bland bruksarbetarna i Billnäs ca 1900–1920*. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura.
- Karonen, Petri (2004) *Patruunat ja poliitikot. Yritysohjoitajien taloudellinen ja yhteiskunnallinen toiminta Suomessa 1600–1920*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karonen, Petri (2014) *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. Neljäs painos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karonen, Petri & Antikainen, Marjo-Riitta & Karonen, Petri (2019). *Tiede ja yhteiskunta: Suomen Historiallinen Seura ja historiantutkimus 1800-luvulta 2010-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karonen, Petri & Roitto, Matti & Ojala, Jari (2018) *Politiska kulturer 1430–1930*. Teoksessa Henrik Meinander & Petri Karonen & Kjell Östberg (toim.) *Demokratin drivkrafter. Kontext och särdrag i Finlands och Sveriges demokratier 1890–2020*. Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland 819. Helsinki & Tukholma: Svenska Litteratursällskapet i Finland & Appell Förlag, 65–97.
- Karonen, Petri & Riihinen, Antti (toim.) (2014) *Kansallisten instituutioiden muotoutuminen. Suomalainen historiakuva Oma Maa -kirjasarjassa 1900–1960. Historiallisia Tutkimuksia 267*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kilpi, O. K. (1917) *Suomen siirtolaisuus ja 19. vuosisadan kansantalous. Taloustieteellisiä tutkimuksia XXII*. Helsinki: Kansantaloudellinen Yhdistys.
- Klemettilä, Aimo (1976) *Tampereen punakaarti ja sen jäsenistö*. Suomen historian lisensiaatintutkielma. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Kokko Heikki (2016) *Kuviteltu minuus. Ihmiskäsityksen murros suomenkielisen kansanosan kulttuurissa 1800-luvun puolivälissä*. Tampere: Tampere University Press.
- Kortekangas, Paavo (1965) *Kirkko ja uskonnollinen elämä teollistuvassa yhteiskunnassa*. Tutkimus Tampereesta 1855–1905. Porvoo: WSOY.
- Kuusamäki, Jussi (1983) *Kunnallisen kansanvallan kehitys ja kunnallishallinnon organisaatio 1875–1917*. Teoksessa Päiviö Tommila (toim.) *Suomen kaupunkilaitoksen historia II*. Helsinki: Suomen Kaupunkiliitto, 51–125.
- Lahtinen, Mikko (2006) *Snellmanin Suomi*. Vastapaino: Tampere.
- Lento, Reino (1951) *Maassamuutto ja siihen vaikuttaneet tekijät Suomessa vuosina 1878–1939*. Väestöpoliittisen tutkimuslaitoksen julkaisuja, Sarja A:5. Helsinki: Väestöpoliittinen tutkimuslaitos.
- Lilius, Patrik (1974) *Säätyvaltiopäivien työmuodot. Säätyedustuslaitoksen kokoonpano, työmuodot ja valtuudet*. Suomen kansanedustuslaitoksen historia IV. Helsinki: Eduskunta.
- Luukkanen, Tarja-Liisa (2016) *Mitä maalaikansa luki? Kirjasto, kirjat ja kirjoja lukeva yhteisö Karstulassa 1861–1918*. Historiallinen Arkisto 143. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Markkola, Pirjo (2002) *Synti ja siveys: naiset, uskonto ja sosiaalinen työ Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 888. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Marshall, Gordon (toim.) (1994) *The concise Oxford dictionary of sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Melkersson, Martin (1997) *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Moon, David (1992) *Russian peasants and tsarist legislation on the eve of reform*. Houndmills: Palgrave Macmillan.

- Mylly, Juhani (1989) *Traditio, järjestelmä, symbolit. Tutkielmia Suomen poliittisesta kulttuurista 1800- ja 1900-luvuilta*. Turun yliopiston julkaisuja. C: 76. Turku: Turun yliopisto.
- Mylly, Juhani (2006) *Edustuksellisen kansavallan läpimurto. Suomen eduskunta 100 vuotta*. 1. Helsinki: Edita.
- Nieminen, Hannu (2006) *Kansa seisoi loitompana. Kansallisen julkisuuden rakentuminen Suomessa 1809–1917*. Tampere: Vastapaino.
- Nikula, Oscar (1981) *Kaupunkilaitos 1721–1875*. Teoksessa Päiviö Tommila (toim.) *Suomen kaupunkilaitoksen historia I*. Helsinki: Suomen Kaupunkiliitto, 135–301.
- van Osta, Jaap (2006) *The emperor's new clothes*. The reappearance of the performing monarchy in Europe, c. 1870–1914. Teoksessa Jeroen Deploige & Gita Deneckere (toim.) *Mystifying the monarch. Studies on discourse, power, and history*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 181–192.
- Paloheimo, Maare (2012) *Business life in pursuit of economic and political advantages in early-nineteenth-century Finland*. Jyväskylä Studies in Humanities 195. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Pearson, Thomas S. (1989) *Russian officialdom in crisis. Autocracy and local self-government, 1861–1900*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pekonen, Kyösti (2003) *Hallitseminen*. Teoksessa Matti Hyvärinen & Jussi Kurunmäki & Kari Palonen & Tuija Pulkkinen & Henrik Stenius (toim.) *Käsitteet liikkeessä. Suomen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Tampere: Vastapaino, 117–166.
- Pekonen, Onni (2014) *Debating "the ABCs of parliamentary life". The learning of parliamentary rules and practices in the late nineteenth-century Finnish Diet and the early Eduskunta*. Jyväskylä studies in education, psychology and social research 505. Jyväskylä: University of Jyväskylä. https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/44313/978-951-39-5843-5_vaitoso4102014.pdf?sequence=1 (haettu 2.4.2021)
- Peltonen, Matti (2006) *Lukkari Saxbergin rikos ja herännäisppillan etiikka*. Helsinki: Gaudeamus.
- Piilonen, Juhani (1982) *Vallankumous kunnallishallinnossa*. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- Pulma, Panu (1999) *Kuntien itsehallinto, paikallinen demokratia ja valtio*. Teoksessa Jorma Selovuori (toim.) *Valta ja byrokraatia Suomessa 1809–1998*. Helsinki: Valtioneuvoston Kanslia & Edita, 145–155.
- Pylkkänen, Anu (1991) *Avioliiton historiaa – sukujen sopimuksesta kahden kauppaan; Holhouksen historiaa – edusmiehisyydestä huoltoon*. Teoksessa Pia Letto-Vanamo (toim.) *Suomen oikeushistorian pääpiirteet. Sukuvalasta moderniin oikeuteen*. Helsinki: Gaudeamus, 80–110.
- Salmi-Niklander, Kirsti (2013) *Käsikirjoitetut lehdet. Yhteisöllisen kirjoittamisen ensiaskeleita*. Teoksessa Lea Laitinen ja Kati Mikkola (toim.) *Kynällä kyntäjät: kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 374–409.
- Schulten, Susan (2012) *Mapping the nation. History and cartography in nineteenth century America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schumpeter, Joseph (1942/2003) *Capitalism, socialism and democracy*. New York: Harper & Row.
- Soikkanen, Hannu (1966) *Kunnallinen itsehallinto kansavallan perusta*. Maalaiskuntien itsehallinnon historia. Helsinki: Maalaiskuntien liitto.
- Stark, Laura (2013) *Sanomalehtien maaseutukirjeet: itseilmaisun into ja lehdistön portinvartijat*. Teoksessa Lea Laitinen ja Kati Mikkola (toim.) *Kynällä*

- kyntäjät: kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 145–180.
- Starr, Frederick S. (1972) *Decentralization and self-government in Russia, 1830–1870*. Princeton: Princeton University Press.
- Стефанов, Дарин (Stephanov, Darin) (2016) Публичные чествования императора Николая I (1825–1855) в Великом княжестве Финляндском. Типология, динамика, воздействие. Teoksessa T. В. Андреева & А. И. Миллер (G.V. Andreeva & A.I. Miller) (toim.) *400-летие дома Помановых 1613–2013. Политика памяти и монархическая идея*. Санкт-Петербург: Европейский университет в Санкт-Петербурге, 89–103.
- Stenius, Henrik (2012) Paradoxes of the Finnish political culture. Teoksessa: Jónhan Páll Árnason & Björn Wittrock (toim.) *Nordic paths to modernity*. New York: Berghahn Books, 207–228.
- Sulkunen, Irma (1986) *Raittiuskansalaisuskontona. Raittiusliike ja järjestäytyminen 1870-luvulta suurlakon jälkeisiin vuosiin*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Sulkunen, Irma (1987) Naisten järjestäytyminen ja kaksijakoinen kansalaisuus. Teoksessa Risto Alapuro & Ilkka Liikanen & Kerstin Smeds & Henrik Stenius (toim.) *Kansa liikkeessä*. Helsinki: Kirjayhtymä, 157–175.
- Sulkunen, Irma (2006) Suomalaisten naisten äänioikeus kansainvälisessä kehityksessä. Teoksessa Irma Sulkunen & Maria Lähteenmäki & Aura Korppi-Tommola (toim.) *Naiset eduskunnassa. Suomen eduskunta 100 vuotta: 4*. Helsinki: Edita, 10–28.
- Suodenjoki, Sami (2010) *Kuriton suutari ja kiistämisen rajat. Työväenliikkeen läpimurto hämäläisessä maalaisyhteisössä 1899–1909*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Suodenjoki, Sami (2014) *Ilmianto valvonnan ilmapiirin lietojana routavuosien Suomessa*. Historiallinen Aikakauskirja 112:2, 143–154.
- Suodenjoki, Sami (2016) Keisarille uskolliset soraäänät: ilmiantajat kansallisen historiakuvan haastajina. Teoksessa Irma Sulkunen & Marjaana Niemi & Sari Katajala-Peltomaa (toim.) *Usko, tiede ja historiankirjoitus. Suomalaisia maailmankuvia keskiajalta 1900-luvulle*. Historiallisia Tutkimuksia 271. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 428–463.
- Thaden, Edward C. & Forster Thaden, Marianna (1984) *Russia's western borderlands, 1710–1870*. Princeton: Princeton University Press.
- Tiihonen, Seppo (1996) Hallinto ja kansalainen 1809–1917. Teoksessa Raimo Savolainen (toim.) *Suomen keskushallinnon historia 1809–1996*. Helsinki: Edita, 383–421.
- Tikka, Marko & Karonen, Petri (2014) Säätäjien edustajat, parlamentarismin puolustajat. Teoksessa Petri Karonen, Antti Räihä (toim.) *Kansallisten instituutioiden muotoutuminen. Suomalainen historiakuva Oma Maa -kirjasarjassa 1900–1960*. Historiallisia Tutkimuksia 267. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 229–247.
- Tommila, Päiviö (1988) Yhdestä lehdestä sanomalehdistöksi 1809–1859. Teoksessa Päiviö Tommila & Lars Landgren & Pirkko Leino-Kaukiainen (toim.) *Suomen lehdistön historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*. Helsinki: Sanomalehtien liitto ry, 77–265.
- Tommila, Päiviö & Landgren, Lars & Leino-Kaukiainen, Pirkko (toim.) (1988) *Suomen lehdistön historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*. Helsinki: Sanomalehtien liitto ry.
- Topelius, Zacharias (1899/1985) *Maamme* kirja. Suom. Paavo Cajander (alkup. 1875). Helsinki: WSOY.

- Tuominen, Uuno (1958) *Autonomian ajan yksikamarinen eduskunta 1907–1916. Suomen kansanedustuslaitoksen historia V.* Helsinki: Eduskunta.
- Tuominen, Uuno (1964) *Suomen kansanedustuslaitoksen historia III. Säätyedustuslaitos 1880-luvun alusta vuoteen 1906.* Helsinki: Eduskunta.
- Uusitalo, Taina (2014) *Elämä työläisnaisten hyväksi. Fiina Pietikäisen yhteiskunnallinen toimijuus 1900–1930. Tutkimus työväenliikkeen sukupuolisidonnaisista käytännöistä.* Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura.
- Villstrand, Nils Erik (2005) *Från morgonstjärna till memorial. Politisk kultur i det svenska riket 1500–1800.* Sphinx, yearbook 2004–2005. Helsinki: Finska Vetenskaps-Societeten, 115–128.
- Villstrand, Nils Erik (2006) Stormaktstidens politiska kultur. Teoksessa Jakob Christensson (toim.) *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden.* Lund: Signum, 17–101.
- Villstrand, Nils Erik (2008) Skriftlighet med förhinder. Den svenska statsmaktens kungörelser i finskspråkiga församlingar under 1700-talet. Teoksessa Max Engman & Nils Erik Villstrand (toim.) *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket.* Tukholma: Atlantis, 315–360.
- Voionmaa, Väinö (1932) *Tampereen kaupungin historia. III osa. Tampereen historia itämaisesta sodasta suurlakon aikoihin.* Tampere: Tampereen kaupunki.
- Voionmaa, Väinö (1936) *Yhdistyselämä.* Teoksessa Suomen kulttuurihistoria IV: *Industrialismin ja kansallisen nousun aika.* Jyväskylä: K. J. Gummerus, 467–484.
- Waris, Heikki (1948) *Suomalaisen yhteiskunnan rakenne.* Helsinki: Otava.
- Wortman, Richard S. (2006) *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Abdication of Nicholas II.* Princeton: Princeton University Press.
- Yhteiskuntataloudellinen Aikakauskirja* 1913.
- Österberg, Eva (1987) Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. Ett angeläget forskningsområde. *Historisk tidskrift (Stockholm)* 107/1987, 321–340.
- Österberg, Eva (1992) Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talets Sverige. *Scandia* 58/1992, 81–102, 133–134.